

HITLER TÁRSADALMI ÖSSZEFÜGGÉSEIBEN

(Central European History, 1981:3. 243–272)

Az elmúlt években a Hitler Adolfról készült életrajzi írások mennyisége tovább növekedett. A náci párt Führerjéről íródott kiadványok már olyan nagyszámúak, hogy nemrégiben egy tiszteletreméltó brit történész szükségét érezte a bocsánatkérésnek, amiért „még egy Hitlerről szóló könyvet”¹ mutat be. De mindezzel együtt a legtöbb tudós egyetért abban, hogy igen kevés, majdnem egyetlen új Hitlerről készült tanulmány sem bővítette ki jelentősen a német diktátorra vonatkozó ismereteinket azon túl, amit Lord Alan Bullock forrásértékű életrajza nyújtott, amelyet 1952-ben adtak ki először, és ma már klasszikusnak számít. A tárgy újszerű és divatosá váló megközelítései, mint amilyenek a „pszichohisztórikusokéi”, nem vágtak új utakat. Gerhard L. Weinberg mértéktartó bírálata Robert G.L. Waite Hitler-pszichobiográfiájáról az, hogy „a könyv legnagyobb erősségei kifejezetten a leghagyományosabb részletekben mutatkoznak meg, gyengeségei pedig a legkevésbé hagyományosakban.”² A még újabb életrajzok – mint amilyen Joachim Festé, amely nyilvánvalóan céljál tűzte ki Bullock művének lepipálását, valamint egy jókora kereskedelmi sikert – értéke is kérdéses maradt, vagy, mert ragaszkodtak az ismert tényanyaghoz, mint dokumentációjuk alapjához, vagy mert nélkülözték az igazán eredeti meglátásokat. A szimpóziumok, némelyikük a túlzásig is nyilvánvalóan közegközpontúan, még összetettebbé kuszálták a nehézségeket Hitler megértése körül, vagy, mert a tárgyhoz nem tartozó kérdéseket vetettek fel, vagy, mert egyszerűen újra megállapítottak agyoncsócsált tételeket. A Hitler-tanulmányokat ma körülvevő publicitás elkerülhetetlen következményei az olyan valótlanítások terjesztése, mint amelyet Robert Payne ír le, aki megismétel egy korábban koholt legendát Hitlernek egy korai éveiben tett angliai útjáról, vagy mint amelyet David Irving írt le, aki nagy bőbeszédűséggel oldozta fel a Führert bűne alól a zsidó-ellenes holocaustban.³

Jóllehet nehéz valamiféle értékrendbe sorolni a Hitlerről készült tanulmányokat, az nyilvánvaló, hogy közülük még a legjobbak is, beleértve Bullock standard művét, valahogyan elmulasztják Hitlert megfelelően mi-

nősíteni szociológiai vagy szociohistóriai nézőpontból. William S. Allen éles kritikája John Toland tanulmányáról – hogy t.i. az egy „nácizmus nélküli Hitlert” mutat be – alkalmazható írások egy egész körére, amelyeknek szerzői nélkülözték azokat a módszertani eszközöket, amik szükségesek lettek volna ahhoz, hogy a Führert személyi mivoltában meghatározzák, akár csak a tudományos pontosság legalacsonyabb szintjén is, és híjával voltak bármiféle utalásnak közvetlen vagy szélesebb környezetére.⁴ Toland nyilvánvalóan nem vette figyelembe a társadalomtörténetet Hitler szenvedély nélküli és klinikai tárgyilagosságú ábrázolásában. A korai életrajzírók, mint Otto Strasser és Lutz Graf Schwerin von Krosigk, személyesen közelálltak Hitlerhez, éppen ezért hiányzik belőlük a leírás tárgyilagossága és a Führer jellemzésére irányuló erőfeszítések során egy demonológiai zsargon mögé húzódtak.⁵ Még Bullock is, bár az ő Hitlerképét kevésbé fedik el morális előítéletek, hajlamos rá, hogy a Führert mint a történelem egyedülálló erejét szemlélje, mint a sors valamiféle úgygyengetőjét, akinek a társadalmi környezete viszonylag jelentéktelen.⁶

Aztán a hatvanas évek közepén egyes tudósok kezdték felhívni az egyetemi társaságok figyelmét a Hitlert felemelő és fenntartó társadalmi körülmények vizsgálatának szükségességére, egy olyan vizsgálatára, amelynek célja az elemzés technikájának kifinomítása lenne társadalmi-tudományos meghatározások segítségével. Hajo Holborn, Theodor Schieder, Albrecht Tyrell és Peter Stern hangja volt, többek között, hallható – bár az utóbbi nem is történész, hanem német irodalmat hallgató diák. A hatvanas évek végén, abban az időben, amikor a társadalomtudományi kísérletek lassan már a szomszédos humán tudományok tudósainak figyelmét is felkeltették, az amerikai Joseph Nyomarkay volt az első történész, aki ütőre tanulmányt jelentetett meg a hatalomra jutó Hitlerről a Führer-jelenséget Max Weber karizmatikus modelljének⁷ meghatározásai szerint elemezve. Az ilyen haladás ellenére Joachim Fest széles publicitást kapott Hitler-életrajzában még mindig a régebbi interpolációkat követte, amikor a hetvenes évek elején Hitlerről egyszerűen úgy beszél, mint „megannyi nosztalgia, aggodalom és sérelem találkozási pontjáról”, Ugy allegorizálva a Führert egy ál-társadalomtörténeti nyelven, mint „történelmi figurát”. És a közismert bonni egyetemi történész, Karl Dietrich Bracher, csupán visszhangozza ezt a frazeológiát, amikor 1976-ban azt írja, hogy Hitler „korának lényeges tendenciáit képviselte.”⁸ Azóta olyan nyugat-német tudósok, mint Hermann Graml és Helmuth Auerbach (ha nem is Bracher, de) Fest érzéketlenségét a jobbra társadalom-orientált

történészek megközelítése iránt a fejére olvasták. Ők, jóllehet visszautasították azt a nyers kelet-német állítást, miszerint Hitler pusztán a „monopolkapitalizmus” terméke lett volna, mindenesetre kitartottak amellett, hogy egy kritikai visszatekintésben nem lehet Hitlert „elvonatkoztatni” társadalmi környezetétől.⁹ A jelen tanulmány célja, hogy segítse megérteni Hitler személyiségét és felemelkedését azzal, hogy elemzi a társadalmi körülményeket, amelyek között felnőtt, és amelyek segítették kiemelkedésében, valamint a hatalmon maradásában.

Megbízható történeti kutatások alapján okkal állíthatjuk, hogy tudatos létét Hitler mint társadalompolitikai lény kezdte meg 1919 őszén, nyilvános müncheni fellépését követően.¹⁰ Nem könnyű kijelölni helyét a társadalmi struktúrában ebben az időben, sőt, ami azt illeti, fejlődésének következő fázisai során sem. Kortársai, akik közelről szemlélhették őt, meglehetősen egybehangzón számolnak be arról, hogy egy *alsó középosztály*beli személyiség és életstílus összetevői jellemezték. Mind Hermann Rausching, mind Albert Speer szerint Hitler személyes ízlése – ahogyan azt pl. obersalzbergi, vagy a müncheni Prinzregenten-Platzon lévő magánlakásainak berendezése és az ott tartott fogadások tükrözték – kifejezetten kispolgári volt. A náci párt vezetője, különösen küzdelmeinek korai éveiben, „provinciális modorával” meglepte azokat a harcostársait, akik a magasabb ízlésű felsőbb osztályokból jöttek, mint pl. Ernst Hanfstaengl: olyan volt „mint valami pincér egy vasúti restiben” – és „kispolgári komplexusaival, ha meg kellett szólítania bárkit, akinek valamiféle képesítése volt, vagy címe”. Gerhard Rossbach *Freikorps*-vezér és Ernst Röhm barátja Hitlert „megalázkodónak és félélneknek, de ugyanakkor gyakran rámenősnek találta. A társaságban a könnyed viselkedés hiányát jegyzi meg Otto Strasser összekötője, Herbert Blank, akit meglepett, hogy Hitler milyen esetlenül toporog a szálloda szőnyegén. Albert Speer is utal Hitler „provinciális gondolkodására”, amely a jólneveltség hiányáról árulkodott, és a legszélsőségesebb irodalmi pallérozatlansághoz vezetett, ami már a *Mein Kampf* első lapjairól is lerí. A Führer egész életében rossz helyesítő volt. Hitler magáévá tett olyan félig-érzelmi elgondolásokat, mint a *Herzensbildung* (szívbeli nevelés); megnyilvánult benne a tipikusan kispolgári vonzódás a féligazságok és a mendemondák iránt, ilyen volt pl. az „ődenergia” területéről, vagy a „világég” hatalmáról szóló tanítás (glaciális kozmogónia); falusias bizalmatlanság és félelem élt benne idegen orszá-

gokkal és szokásokkal szemben. Csupán 1914 októberében számol be arról, hogy szembetalálkozott „életemben az első francia emberekkel” – francia elit csapatokkal a nyugati fronton. A Harmadik Birodalom idején egyre inkább megkedvelte az olcsó szórakoztató filmeket. És végül, ami kikerekíti egy német *Kleinbürger* (kispolgár) rövid leírását, Hitler nem tudott megszabadulni, még igen közeli barátokkal szemben sem, bizonyos félszegségtől a mindennapi érintkezésben. Ez áll egész korai fiatalságában az August Kubizekkel való barátságára éppúgy, mint felnőtt korában, különösen az Eva Braunnal való viszonyára, akivel gyakorta úgy bánt, mint egy olcsó szeretővel, pl. amikor rikítóan ízléstelen ruhaékszereket választott a számára. És, mint ahogy Hugh Trevor-Roper (most Lord Dacre) jegyezte meg gúnyosan, amikor Hitler alig két nappal küszöbön álló öngyilkosságuk előtt polgári házassági szertartásra sietett Évával, olyan benyomást keltett, mint aki a társadalom fennálló egyezményei értelmében rendbe akarja hozni az ügyeit. Valójában életének azokban az utolsó óráiban, saját végrendeletének szavai szerint, hozzá akarta kötni magát Éva rokonságának „kispolgári” háttéréhez, pontosabban olvasva, a sajátjához.¹¹

Meg lehet állapítani, hogy azután, hogy Hitler tudatos politikai agitátorrá vált, haláláig sem egészen tudta, hová is sorolja önmagát az elfogadott társadalmi megkülönböztetések szerint. A háború utáni müncheni éveiben, 1919-től 1924-ig, Hitler a legkülönbözőbb időkben, egyre zavarosabb egymásutánban írta le önmagát „kereskedőnek”, „munkásnak”, „írónak”, „önálló építészeti-műszaki rajzolóknak” és „egyszerű katonának”.¹² Annyit tudott, és nem is igen tudta jobban eltitkolni a *Mein Kampf* olvasói előtt, mint amennyire ebéd utáni kis körének tagjai elől 1933 után, hogy ősei az osztrák lumpenproletariátusból származtak, hogy saját apja, Alois Hitler (alias Schicklgruber, akinek törvénytelen születését Hitler sohasem ismerte el) is azokból a sötét mélységekből emelkedett fel egy kényelmes alsó-középosztálybeli szintre, és hogy őt magát a szülei egy még magasabb szintre szánták: „Úgy volt, hogy tanuló leszek”. A világtörténelem másként alakulhatott volna, ha ezt megtette volna, ő azonban hátat fordított az intézményes oktatásnak, és következetesen útját állta saját társadalmi felemelkedésének, legalábbis formailag. Ennélfogva tudta – és kritikusan nem is mulasztják el megjegyezni – hogy, míg apja mobilitása felfelé irányult, ő maga a lefelé irányuló mobilitást választotta, ami azokban a nyugtalan napokban kezdődött Bécsben és tartott mindaddig, amíg be nem rukkolt a bajor regimentbe 1914-ben.¹³

Soha semmi oka nem volt Hitlernek, hogy a *magasabb* polgársággal vagy az arisztokráciával azonosítsa magát. A valóságban hevesen visszautasított minden kísérletet, amely a burzsoá szerepét osztotta volna rá. Ugyanakkor azonban nem sorolta magát az *alsóbb* középosztályhoz sem. (Ez persze nem jelenti azt, hogy alkalomadtán ne mutatott volna hajlamot rá, hogy felülértékelve önmagát és rokonait. Egy 1921. november 29-én kelt levélben, amit egy bizonyos „Kedves doktor”-hoz írt, azt állítja, hogy „egy valamiféle kozmopolitább módon gondolkodó családból” származik. A *Mein Kampf*-ban úgy beszél magáról, mint a német hadsereg egy korábbi „oktató tisztjéről” (*Bildungsoffizier*), jöllehet a valóságban „összekötő ember” volt a megjelölése (*V-Mann*). Egy ízben úgy utal vissza apjára, mint „bíróra” (*Justizrat*) (ez valószínűleg téves! – a ford.), s ezzel Schicklgrubert a társadalmi elit sorába emelte.) Szemmeláthatóan a munkásosztály nyerte el leginkább a szimpátiáját, élete során több ízben utalt rá, hogy ez az az osztály, amely a legközelebb áll a szívéhez. Lehetséges, hogy ez egybevágott azzal, hogy mint lövészárkokban harcoló közönséges katona visszautasította az altiszti kinevezését, csak mert az a kispolgárság kategóriájába sorolta volna őt? Megmagyarázná azt is, hogy miért beszél állandóan és terjengősen „munkás”-ként szerzett tapasztalatairól a *Mein Kampf*-ban, mielőtt befurakodott volna a hadseregbe? És azt is, hogy miért engedte meg a pártpropagandistáknak 1928-ban, hogy összehasonlítsák őt Leninnel, akiről ugyancsak azt feltételezte, hogy hasonlóan alacsony származásból kapaszkodott fel (ami persze nem volt igaz). És végezetül, megmagyarázná ez azt, hogy 1936 nyarán a katolikus egyházra utalva miért jegyezte meg Hitler környezete előtt büszkén, hogy „az egyetlen másik intézmény, amelyben egy ember a legelsőbb osztályból a legmagasabbra emelkedés lehetőségét is megkaphatja, a miénk, a Mozgalom”?¹⁴

Mégis, Hitler egyetlen hagyományos társadalmi öntőmintába sem illett bele teljesen, és ez arra utal, hogy életének bizonyos pontjain tudatosan elkerülte a társadalmi osztályozást. Nem munkás, nem kispolgár, természetesen nem tagja a társadalmi elitnek sem, Hitler jobban szerette a „bohém”, vagy „művész” címkét, mint egyetlen olyat, ami az osztálykorlátokat semmibe veszi. Ez az előszeretete előrevetítette az osztály nélküli *Volksgemeinschaft* eszményét, és azt is megmagyarázza, hogy miért kedvelte olyan nagyon az építészek és a festők társaságát, akik között mindig is első volt Paul Ludwig Troost és Speer.¹⁵ Ezt mondani egy kicsit más, mint arra hivatkozni, hogy Hitler be nem illeszkedő volt, afféle „marginá-

lis ember”, vagy deklasszált, mint ahogy ezt gyakran mondják.¹⁶ Sokkal inkább az az igazság, hogy Hitler maga akart társadalmilag beskatulyázatlan maradni. Éppen ezért családi gyökerei megtagadásának tendenciája teljesen egybehangzik szórványos erőfeszítéseivel, hogy magát osztályokon kívüli művésznek tüntesse fel. Gondosan elkerülte Braunaut, születése és korai gyermeksége helyét, és a rendőrminiszter Himlerrel kutattatta őseit, nyilvánvalóan a céllal, hogy eltüntesse még a nyomukat is.¹⁷ A német közönséget, nem csekély mértékben a Führer-mitosz kiépítése végett, megajándékozták az „ismeretlen katona” Hitler-képpel, aki jöhetett akár a semmiből is.¹⁸

Hitler saját társadalmi helyzetét illető bizonytalanságának tükröződnie kellett egy bizonytalan és állhatatlan magatartásban a társadalmi osztályok iránt egész életén át, akárhogy is érzett irántuk. Szinte sohasem említette az alsóbb középosztályt, amelynek társadalmi miliője rokon volt vele, és szimpátiája a proletariátus iránt bizonyos távolságérzéssel párosult, a munkások különleges problémáinak és szenvedélyeinek koronkénti megérzésével, és következőképpen kísérletekkel, hogy a nemzetről alkotott elképzeléseket hamisan romantikus mázzal vonja be. Noha Hitler nem maradt igazán idegen a munkások számára, azok teljesen idegenek maradtak neki.¹⁹ Mégis, kapcsolata a művelt nagypolgársággal, a gazdagokkal és befolyásosokkal, valamint az arisztokráciával különösen paradox volt. Titkos imádata az ilyen emberek iránt egyrészt, másrészt a vele járó megvetés, sőt az irántuk érzett gyűlölet tulajdonképpen sokkal inkább egy pszichológiai, semmint egy társadalomtörténeti vizsgálatnak szolgálhatna megfelelő alapul.

Hitlert, különösen fiatalabb éveiben úgy ismerték, mint aki tiszteletteljes magatartást tanúsít a társadalmi elittel szemben; valóban alkalmanként elismerte szimpátiáját irántuk. Ez az érzés szemmel láthatóan két tényező kombinációjából adódott. Az egyik, hogy szüksége volt – a politikai szükségszerűségtől motiválva – prominens szövetségesekre a hatalomhoz vezető úton; ez az érzés azonban egyre halványult, amint Hitler az ország teljhatalmú ura lett. A másik egy bizonyos félelemmel vegyes tisztelet volt a magasabb osztályokból vagy magasabb osztályokba született emberek iránt, amely tiszteletet legalább annyira Hitler saját alacsony környezetében kialakult korabeli klisék határoztak meg, mint az ő személyes, sőt mi több, nemzeti szerepük és szokásaik. Hitler eredeti, bár kissé

modoros udvariassága a jóházból való és elegáns megjelenésű hölgyek iránt (amely még arra is rábírta őt a rezsim utolsó éveiben, hogy a felső középosztály hölgyei számára kivételezettséget engedélyezzen a gyári összeírások alól), egészen az osztrák udvariasságig vezethető vissza. Sőt mi több, határtalan arisztokrácia-imádata kétségtelenül a Habsburg Monarchia hagyományaiiban gyökerezett.²⁰ E tekintetben mindvégig hű maradt társadalmi háttéréhez.

Minél előkelőbb lett Hitler társadalompolitikai értelemben, annál kedvezőbbnek tűnt számára időszakai szövetségre lépni az uralkodó osztályokkal, ez a szövetség azonban minden volt, csak nem őszinte. Eleinte hízelgett neki, hogy a társadalom olyan figurái – különösen a magasrangú katonatisztek –, akikhez a vele egyenrangúak csupán az alárendeltség gesztusaival közeledhettek, észrevették, sőt megbámulták őt. Politikai karrierjének elején jó időbe telt, míg túljutott féltékenységén az olyan katonaoriásokkal való közlekedésben, mint amilyen Ludendorff tábornok volt, akivel először Gregor Strasser házánál találkozott. Idővel megtanulta, hogyan tartsa magát bizonyos üzletemberek, magas társadalmi állású személyek társaságában, akik számára hajlandóságot mutatott megadni például a magántulajdonhoz való jogot. Amint egyre inkább elkényelmesedett, mint a konzervatív érdekek látszatüggyvédje, sok tiszteletre méltó újonnan jött lojalitását megnyervén a weimári köztársaság végefelé, már módja volt egy könnyebb életstílusra lazítani. A nagyszabású operák szertetével és patronálásával elismerte, sőt támogatásban részesítette a magasabb társaság egyik ismertető jegyét. Berlini főhadiszállásának 1932-ben a Birodalmi kancelláriával szemközt álló, fényűző Kaiserhof szállodába való áthelyezésével a nemzeti kormány egyik jövődöbéli tagjának szerepébe helyezte magát. A társadalmi felemelkedés bizonyos szimbólumai-val, mint amilyen a magasabb iskolázottság, úgy tűnik Hitler a hatalom átvétele után egy ideig nem foglalkozott valami nagyon szigorúan. A *Mein Kampf*-ban is bizonygatta, hogy a humanista orientációjú felsőbb iskolákban megkívánt tanterveket is csupán enyhén kell revidálni a nemzeti szocialista ideológia szerint, és 1933 után ő maga sem mutatott valami nagy sietséget, hogy az egyetemi hallgatókat fraternitásaik feloszlatására kényszerítse. És ha Hitler elbolondította a nagypolgárságot a szimpátia és engedékenységek gesztusaival, tette akkor ezt olyan hatásosan, hogy némelyikük a fontos 1930-as szeptemberi választások idejére meg volt róla győződve, hogy „származása és legbensőbb indítékai szerint a náci párt vezetője valóban közülük való volt.”²¹

Az, hogy Hitler legkorábbi kapcsolata az uralkodó osztályokkal túlzó lehetett, ami egy olyan személyiséget tár fel, aki tele van kisebbségi komplexussal és ebből eredően ellenérzésekkel azoknak a társaságoknak a férfi és nőtagjaival szemben, amelyeket pedig olyan ügybuzgóan keresett fel, azt nem egy ismerőse jegyezte meg már sokkal azelőtt, hogy a Führer országosan ismertté vált volna. Azután, hogy kancellár lett és többé nem volt szüksége a „szövetségesekre”, Hitler egyre féktelenebb dühvel árasztotta rájuk haragját. A magasabb társasággal szembeni támadásai, s ez éppen eléggé jellemző, a második világháború náci kampányai során a kritikus csomópontokon tetőztek: 1943 elején a sztálingrádi katasztrófa után, valamint az 1944 július végén ellene megkísérelt merényletet követően. Nyilvánvaló, hogy Hitler félt, hogy nemzetvezetői tevékenységében esetleg annak az elitnek az ellenőrzése alá kerül, amelynek a lecserélése éppen folyamatban volt; de ez a félelem csak megerősítette abban a szándékában, hogy semlegesítse a német felsőbb osztályokat a nemzeti szocialista rendszeren belül.²²

Négy magas állású, gyakran egymást fedő társadalmi csoport volt, amelyet Hitler engesztelhetetlen dühvel pécézett ki: a magasrangú tisztek testületei; a nemesség; az egyetemi tanárok és tudósok és a nagyvállalkozók.

A magasabb társaságból való tisztek testületeire áradtak szidalmi elsősorban. Tisztában volt vele, hogy a tisztek úgy néznek rá, mint egy továbbszolgálóra az első világháborúból, aki történetesen most tábornoki csizmába bújt. Éppen emiatt még inkább anatómia volt viselkedési kódjuk – monoklis modorosságuk – Hitler számára, akinek megvoltak a maga elképzelései arról, hogy milyennek kellene e kódnak lennie. Ernst Hanfstaengl bizonygatja, hogy „a holdkóros megvetés és gyanúsítgatás, amelyet Hitler a későbbi időkben a tábornoki karral szemben tanúsított” az 1923-as puccs idejéből eredt, amikor közelről vehette szemügyre von Lossowot, Ludendorffot, sőt még Hermann Göringet is. Ez a nézet sokkal valószínűbbnek tűnik, mint Fest feltételezése, hogy Hitler antipátiája a magasabb katonai személyiségek iránt az első világháború lövészárkaiban alakult volna ki. Az 1919 előtti időszakról minden okunk megvan azt feltételezni, hogy Hitler, aki maga a jó katona tipikus esete volt, csupán a csodálat érzését hordozta azok iránt, akik minden bizonnyal jó és csodálatraméltó felettesei voltak.²³

Hitler bizalmatlansága a második csoport, a nemesség iránt, több, mint érintőlegesen kapcsolódott a tiszti testületek iránti bizalmatlanságá-

hoz, hiszen a nemesek közül sokkal, hatalmának későbbi napjaiban, mint a hadsereg parancsnokaival találkozott. Utálata ezekkel az arisztokrátákkal szemben nem csak az általuk élvezett katonai és lovagi kiváltságokon alapult, hanem fajnemesítési elgondolásain is. Látván modoruk és beszédük degeneráltságát, impotenciával vagy homoszexualitással gyanúsította őket, mint ami alkalmatlanná tenné őket a faj szaporítására, – s ez a gyanúsítás jórészt megerősítést nyert, amikor az Ernst Röhm környezetében lévők közül igen sokról, akiket az 1934. júniusi–júliusi tisztogatások alkalmával távolítottak el, kiderült, hogy nemes emberek. Végetül pedig az arisztokráciának, különösen a kiemelkedőbb származásúaknak megvoltak a nemzetközi kapcsolataik, mint – feltételezetten – a zsidóknak, a szabadkőműveseknek, a Jehova tanúinak és a katolikusoknak is, és ezek a kapcsolatok útjában álltak Hitler nacionalista törekvéseinek. Nem kétséges, hogy szándékában állt a német nemességgel végezni a második világháború után. Mindenesetre, mint ahogyan azt egy német tudós megjegyezte, a német arisztokrácia gerince (legkésőbb) 1944. július 20-ára már be volt törve.²⁴

A Hitler által kifogásolt csoportok listáján a harmadik a professzorok és az egyetemek tudományos fokozatait elnyertek csoportja volt. Nem kell hozzá nagy fantázia, hogy belássuk, hogy Hitler azért utálta a professzorokat, mert kétszer is keresztülhúzták akadémiai pályafutását azzal, hogy a művészeti akadémia felvételi vizsgáján elbukttatták. Hitler sohasem mulasztott el egy-egy utalást a tanulást szolgáló száraz katekizmusokra, amelyeket, mint mondta, mesterségesen hordtak össze poros szemináriumi és tanulószobákban. Szembe állította ezekkel a tapasztalat útján való tanulást, a szabadban töltött életszerű, energikus és dinamikus életet. Hitler ideológiájának zagyva biopolitikai elveit sportként, katonai gyakorlatokként és Menschenführung-ként (emberek vezetése) tantárgynak nevezték ki a Harmadik Birodalom ifjai számára. A felvilágosodás utáni „liberális” időszak után sóvárgó egyetemek könyvszagú tudása szállka volt az új rend szemében. Ennél fogva Hitler kigúnyolta a német tanárokat és mindenre fittyet hányó tiszteletlenségével a formális tanulás iránt odáig ment, hogy diszkreditálta az egész tanári hivatást. Hitler már 1941 elején elhatározta, hogy a népiskolák tanítói pozícióit legjobban a nem hivatásos tisztekkel lehet majd betölteni, azokkal, akik a háborús szolgálatból leszerelnek, úgy ahogyan ez I. Frigyes Vilmos porosz király alatt történt. Hitler szerint „teljesen nevetséges dolog” egyetemi oktatást biztosítani alsóbbiskolai tanítóknak.²⁵

Végezetül Hitler kiöntötte haragját a nagyvállalkozókra. Addig még csak meg tudott lenni velük, szüksége volt a pénzükre, gazdasági hatalmukra és mély benyomást gyakorolt rá az iparról folytatott viták idején tanúsított erejük. De ettől eltekintve is, tartott attól, hogy ezek az iparmágnások és nagy földesurak, akiknek meg voltak a kapcsolataik a tisztii testületekhez és az arisztokráciához, a saját érdekeiket fogják elsősorban szolgálni a *Volksgemeinschaft* kárára. Tudta, hogy pályafutásának különböző állomásain őt próbálták meg felhasználni a vállalkozók saját „kisdobosuknak” s ez vérig sértette, majd ő megmutatja nekik, hogy viszonyuk a valóságban éppen az ellenkezője. Mégis, a Hitler által utált négy csoport közül az iparbárók és a nagybirtokosok kellett, hogy számítsanak legkevésbé gyalázkodásaira. Közvetlenül a tábornokok után leginkább tőlük függött, de azért megpróbálta megnyirbálni a hatalmukat. Így tehát megengedte nekik, hogy növeljék a gazdagságukat mindaddig, amíg a párt és az állam, különösen pedig a háborús erőfeszítések ugyancsak hasznot húzhattak belőlük. Arról legalább is nem volt szó, hogy az ipar urait és a földtulajdonosokat kiirtsák majd a háború után.²⁶

Hitler nehézségei a társadalom jellegzetesen meghatározott rétegeihez fűződő kapcsolataiban abból eredtek, hogy képtelen volt megtalálni a saját magához legjobban illő helyet a társadalmi hierarchiában. Mint közéleti személyiséget meglehetősen jellegtelenné tette Hitlert a saját maga által kialakított figura, a népi hős, az „ismeretlen katona”, ámbár ezt is hasznára tudta fordítani. Mert éppen ezen a misztikus képen keresztül volt képes kommunikálni minden „osztály” kollektívájával – általában az emberekkel, vagy ahogyan Hitler maga szerette nevezni őket, a „tömegekkel”. Innen adódott, hogy egy visszajára fordított kapcsolat alakult ki két amorf személyiség között – egyrészt az amorf tömeg, másrészt a titokban isteni népvezér között. Mert Hitler a „gyenge” és „elférfiatlanodott” tömegekkel szembeni jól ismert irodalmi és retorikai kirohanásai ellenére, tudta, hogy függőségben van tőlük: karizmatikus hatalma közöttük teljesen kifejezésre juthatott, és a nép, amely beszédeit hallgatta, válaszolhatott arra és élvezhette azt.²⁷

Egy bizonyos mikrokozmoszban együttállásban Hitlernek, mint népvezérnek a karizmája befolyással volt legbensőbb hiveinek állandó kis csoportjára. Jellemző, hogy személy szerint ők maguk is visszautasították a szoros társadalmi osztályozást, legalább is, akármiféle társadalmi meg-

különböztetést tudhattak magukénak eredetileg, Hitler környezetében az tökéletesen jelentéktelenné törpült. Legszűkebb környezetében a hentes Sepp Dietrich Hitler személyes testőrségének főnöke és SS tábornok épp annyira sokatérő – vagy értéktelen volt, mint a császár frivol fia, a porosz August Wilhelm herceg, akinek Dietrichhel azonos rangja volt az SA-ban.

Hitler nem született a vonzó megjelenés adományával, ki kellett azt fejlesztenie. Linzi és bécsi ifjú éveiben gyakran volt egyedül és ábrándozott, közeli barátságot csupán néhány megbízható fiatalemberrel kötött, és akkor is csak lassan. A vezetésre való alkalmasság két jellemzője már akkor megmutatkozott benne: bizonyos szilárdságot mutatott kapcsolataiban az őt körülvevő csoporttal, amelynek tagjai tisztelték őt, sőt esetenként vezetőjüknek is kiválasztották, nem egy esetben Hitler felajánlközása nélkül; valamint hajlama volt megcáfolhatatlan monológok előadására olyanok társaságában, akik készek voltak megtapsolni őt. Ez a magatartás mint a változatlanul megmaradt a háborús évek alatt, sőt, 1918 után egészen a müncheni eseményekig. Minthogy Hitler állandóan változtatta fellépéseinek terepét – Linzből Bécsbe, onnan tovább Münchenbe, majd a nyugati frontra és ismét vissza Münchenbe –, anélkül, hogy bárhol is alkalmat keresett volna a letelepedésre, a részleges szocializáció egymást követő folyamatainak produktumává vált. 1919 közepén Münchenben még titokzatos fiatalember volt, alig ismert múlttal; jövőjét aligha lehetett megjósolni, kivéve, hogy furcsasága előre vetítette egy társadalmi rendellenesség képeit.²⁸

1919 és 1933 között Hitler gondosan kiépítette azt, amit Joseph Nyomarkay az ő karizmájaként ír körül. Esendőnek mutatta magát, de ha szükség volt rá, mégis szilárdnak; soha nem provokált szükségtelen konfrontációt a munkatársaival, de nem is kerülte el az erőpróbákat. Szervezési és szónoki képessége egyhamar tiszteletet szerzett számára az újonnan alapított DAP-ben (Német Munkás Párt) és nemsokára nélkülözhetetlenek tekintették. Mielőtt 1921 júliusában abszolút hatalmat nyert volna a párt felett, úgy körvonalazta a legfőbb feladatát, hogy ő „propagandista”, akinek a haza megmentése érdekében kell működnie. A „vezér” meghatározást ebben az időben még nem említik, és Hitler magát sem nevezte még Führernek. De karizmatikus ereje megsokszorozódott, részben mert természetes helyzete lendítette őt a vezérség felé, részben, mert legközelebbi vezetői erre bátorították. Hamarosan a nem hivatalos megnevezés: „a nemzet megmentője” foglalta el a sokkal prózaibb propagandista címke helyét. Ha 1923-ra Hitler politikai pártjának vitán felül Führe-

re lett, az az igénye, hogy *minden* németek Führere legyen csak 1924 után lett elfogadott politikai jelszó, amely programot szimbolizált. Addigra Hitler megkezdte pozíciójának kifinomítását, úgyis, mint az autoritás egyetlen forrása az NSDAP-ben (Nemzeti Szocialista Német Munkás Párt), a szilárd pont, amelyen mindenki és minden függ. Megkezdte *divide et impera* taktikáját, amiből egy súlyos vita után a párttagok között felsőbbrendűen és érintetlenül került ki. Az erőpróbára Bambergben, 1926 februárjában került sor, amikor is Hitler egyhangúan elismertette felsőbbrendűségét az északi és a déli pártfrakció felett. Erről az alkalomról idézik a korábban majdnem renegáttá vált Joseph Goebbels egyedülálló aforizmáját: „Adolf Hitler, én szeretlek téged, mert nagy vagy és ugyanakkor egyszerű, olyasvalaki, akit az emberek géniuszoknak neveznek.” Hitler erre az időre már teljesen kimunkálta képességeit a körülötte lévő emberek manipulálására: szétolvasztotta a kamarillát, amelynek célja most már az volt, hogy egyöntetű csodálattal támogassa őt. 1931 végén pozíciója tovább szilárdult, amikor valaki – és ez nem maga Hitler volt – a párton belüli köszöntésként e szavakat használta: Mein Führer (én vezérem). Ezen a ponton Hitler jó érzékkel mederbe terelte az őt körülvevő lelkesedést, nehogy a túlzások elhatalmasodjanak és lerombolják a csodálatot. Ezt jól jellemzi, hogy Hitler már 1929-ben rosszalotta a határtalan bálványimádást és megtiltotta rosszul szerkesztett dicshimnuszok közlését a párt-sajtóban. Amikor Muth-Klingenbrunn, pártbeli elvbarátja, a náci kiadású *Illustrierter Beobachter*-be írva a germán Siegfriedhez hasonlította őt, Hitler olyan dühbe jött, hogy a kiadóval egyszer s mindenkorra megszakította a kapcsolatát.²⁹

A karizmatikus póz 1933 után intézményessé vált. Hitler és cinkosai között a kapcsolat megszilárdulván, csupán néhány kiigazítást kellett tennie az abszolút uralom mechanizmusának kiépítéséhez, amelyet a zsarnok és végrehajtói gyakoroltak, mint amikor pl. Hitler újra körülírta saját szerepét (nem szabad őt Jézus Krisztushoz hasonlítani!) egy propaganda kampány során, 1940 végén. A vezér és legközelebbi harcostársai között olyan magától értetődő és szoros maradt az egyetértés, mint amilyen volt a húszas évek közepén; a parancsok láncolata rögtönzöttnek tűnt, hiszen olyan fesztelen volt. A parlamenti törvényhozás helyébe a *Führer-Befehle* (a Führer parancsai) léptek, amelyek gyakran a látszólag lényegtelen színpadi szövegek formáját öltötték. Ezek a valóságban a beavatottak számára, mint amilyen Martin Bormann volt, aki átvette őket és papírra vetette, kiemelkedően fontosak voltak. A karizmának megfelelően, a szó-

beli megnyilvánulások mindig elsőbbséget élveztek az írott parancsok felett.³⁰ Mindennek szélesebb teret, s ezt Hitler tudta, a párt adott, és ő rajta volt, hogy kihasználja az iránta megnyilvánuló tiszteletet. A kollektív testület támogatta vezéri státuszát, és ő éppúgy bálványozta azt, mint az őt. Pártbeli elybarátai – mondta Hitler a legkomolyabban 1938 szeptemberében – gondolkodás nélkül kiugranának egy repülőgépből, ha ezt parancsolná nekik, de vajon a Wehrmacht tagjai megtennék-e?³¹

Hiven a karizmatikus előzményekhez, Hitler tudatában volt annak, hogy erős csupán legközelebbi barátai és tanácsadói összefogásával lehet, azok között az emberek között, akiknek személyes hűségéről alkalma volt meggyőződni a harcok években, és akiről tudta, hogy tűzön-vízen át követnék őt. Nélkülük semmi volt, velük minden. Ez a tény aláhúzza az „öreg harcos” státus jelentőségét, mint ami a kormányzás alapelve volt a pártban és a Harmadik Birodalom államában.³² Hitler gáncs nélküli lovagjai rendelkeztek azzal a csoporton belüli megkülönböztetéssel, hogy hosszú időn át álltak szövetségben a Führerrel és ügyével; ez Hitler környezetében az előkelő állások kritériuma volt. „A személyi állomány egy karizmatikus arisztokráciát alkotott a párttagok egy válogatott csoportjából, akiket fegyelem és lojalitás egyesített és akiket személyes karizmatikus tulajdonságaik szerint válogattak ki,” – írta Max Weber.³³ Ennek a szoros összetartozásnak a szinte megfellebbezhetetlen volta magyarázza meg, hogy miért habozott Hitler futni hagyni Otto Strassert 1930-ban, és miért lépett fel olyan dühvel Gregor Strasser és Röhm ellen 1934 júniusában. Rauschning számol be róla, hogy Hitlert szemmel láthatóan megrázta az utóbbi kivégzése. Míg a tisztogatás elve elfogadható lehet a zsarnokok számára általában, addig problémát jelent az eredendően karizmatikus vezér részére: a tisztogatás ténye maga a lehetséges árulás elismerése, s ez már önmagában is megkérdőjelezi a karizmatikus vezér tekintélyét, – ami pedig a karizmatikus struktúra igazi alapja. 1934 után egy Röhm-típusú második ügy megelőzése végett Hitler olyannyira kezdte babusgatni megmaradt cimboráit, hogy Goebbels, az okos szofista, aki többnyire átlátott az ilyen dolgokon, kifejezetten cinikussá vált. Rudolf Hess elmenekülése 1941-ben mégis hasonló dilemma elé állította Hitlert.

A politikai sikerek csúcán Hitler egysége mindig optimális volt pártbeli harcostársaival. Ellenkező esetben visszahúzódott barátaitól és mogorván, magába zárkózottan úgy élt, mint egy remete. Ez egyre inkább igaz volt 1942 után, amikor szinte állandóan katonai válságokkal kellett szembenéznie. Az 1944-es gyilkossági kísérlet súlyosan megsértette a vezér

és beosztottjai közötti kapcsolatokat annak a rövid serkentő hatásnak ellenére, amit a nép és a párt hangulatára gyakorolt. A vége felé már Hitler igencsak magára maradt. A küszöbön álló pusztulás árnyékában a karizma szinte teljesen eltűnt. Göring, Himmler és mások vagy elhagyták őt, vagy erőszakkal kergette el őket. De ezen a ponton Hitler a legfelsőbb végrehajtóival szembeni csalódottságát kivetítette a német népre általában, amelyet egy nagy uralkodóra érdemtelennek nyilvánított, így adva magyarázatát bukásának, mint ahogy teszi azt minden tipikus karizmatikus vezér, aki szembe kerül tévedéseivel.³⁴

✕

A szociológia tanításai szerint az egyes osztályok mentalitása a me-rev germán társadalmi struktúrában belül a két háború között az illető osztályok szociokulturális és szocioökonómikus viselkedésének a függvénye volt mind hagyományos, mind modern értelemben. Ezek a társadalmi viselkedési minták éppen ezért mint az egyes osztályok megkülönböztető jegyei vizsgálhatók és értelmezhetők. A német kispolgár társadalmi vonásait például részben az határozta meg, hogy mit olvasott, és hogy milyen mozikat és színházakat látogatott előszeretettel. Hasonlóképp a *Bildungsbürger*-nek (művelt polgár) az életben elfoglalt helye is bizonyos mértékig attól függött, hogy milyen napilapra fizetett elő, és hogy járt-e vajon rendszeresen egy-egy helyi hangverseny-sorozatra.³⁵ Ebben az összefüggésben érdekes kideríteni, hogy milyen szerepmodellek hatottak gondolat- és magatartásformálóan Hitlerre, és hogy valójában hagytak-e nyomot az ő társadalmi helyzetén.

Társadalmi helyzetének egyik mutatója lehetne olvasási gyakorlata: vajon olvasott-e sokat fiatal korában és mint felnőtt ember, és ha igen, mit olvasott? Továbbá, ha megfelelő mennyiséget olvasott, miként emésztette meg? (Jóllehet más történészek korábban már feltették ezeket a kérdéseket, őket főként a politikai konzekvenciák érdekelték, nem annyira ennek társadalmi kihatásai.) Megbízható forrásokból már megtudhattuk, hogy az „igen intelligens” Hitler fiatal korában mohón olvasott. Karl May kitalált kalandjait éppúgy befalta, mint a *Scherer* című antiszemita újságot és Georg Lanz „von Liebenfels”, egy kiugrott szerzetes és fanatikus fajgyűlölő *Ostara*-pamfletjeit. Azt mondják, hogy mint első világháborús katona, Hitler egy Schopenhauer kötetet cipelt az oldalzsákjában. A *Mein Kampf*-ban magától értetődően utal Marxra, Schopenhauerre és Houston Stewart Chamberlainre, mintha alaposan tanulmá-

nyozta volna őket, és a húszas évek küzdelmei során elmesélte egy honfitársának, hogy bécsi és müncheni tartózkodása idején szűkös anyagi forrásait inkább a könyvesboltokban és kölcsönkönyvtárakban verte el, semmint sörre, vagy borra költötte volna.³⁶

Elképzelhető, hogy politikai pályájának beindulása 1919-ben kevesebb időt hagyott Hitlernek az olvasásra, mint amennyivel korábban rendelkezett. De Alfred Rosenberg azt állítja, hogy a puccs előkészítésének idején Hitler gondosan tanulmányozta „a kor politikai irodalmát”, különösen ami az első világháborúra, a Versailles-i Szerződésre és a különböző országok katonai mozgósítására vonatkozott. A puccsot követően, 1924-ben, a landsbergi fogházban Hitler nagyrészt egy többkötetes világtörténettel foglalta el magát. Kiszabadulva olyan dolgokra koncentrált inkább, amik akkori érdeklődési körébe tartoztak, mint pl. a tengeri stratégia, de mindig átlapozta a vezető napi- és hetilapokat is és továbbra is böngészett könyvekben és atlaszokban. 1933 után, érthetően, még kevesebb ideje jutott az olvasásra, de a háború alatti zavaros monológjai, valamint szemtanúk beszámolóí szerint úgy tűnik, soha nem adta fel ezt a szokását. Spandaui cellájában ülve Albert Speer 1957-ben elmélázott azon, hogy a Führer nem sok hasznát vette a regényeknek: „tulajdonképpen idegen művészet volt számára az irodalom”. Speer egyik társa a közelállók közül, Baldur von Schirach, maga is botcsinálta költő, csak alátámaszthatta ezt.³⁷

Nem kétséges, hogy széles olvasottsága révén Hitler olyan tárgyi tudást halmozott fel, ami nem volt tipikusnak nevezhető az alsóbb néposztály tagjainak körében. A harmincas évek elején, első jelentősebb életrajzírója, Konrad Heiden, egészen odáig ment, hogy azt állítsa, miszerint Hitler „a tudás felhalmozásában” meghaladta „az átlagos egyetemi műveltségű férfiakat”. Döntő mértékben a technika területén lepte meg a szakembereket részletes ismereteivel. Az erről szóló történeteknek egész légiója maradt fenn. Az utóbbi időben még az a korábbi megítélés is módosult, hogy elgondolásai a közgazdaság területén bizonyos „gyengeségekben” szenvedtek. Ma úgy vélik, hogy közgazdasági meglátásai, különösen a nemzetközi gazdaság területén, jelentősek voltak.³⁸

Jóllehet Hitler igen nagy területeken volt autodidakta, aki véleményeit mások jól megalapozott okfejtései nyomán alakította ki, volt bizonyos hajlama a téves levezetésekre, ami a formálisan nem iskolázott elmék egyik sajátsága. Nem lehet elvitatni a tényt, hogy volt világkérv és programja, és hogy ezt a saját maga által felállított elméletekre

pozta, bár nem valószínű, hogy szisztematikus gondolkodás útján jutott volna el hozzájuk.³⁹ De amikor elméletei tévesek, vagy legalább is bizonyíthatatlanok voltak, Hitler még akkor is rendíthetetlen maradt a nyilvánvalóan ellentétes tényekkel szemben. Minthogy a német nyelv, mint logikus kifejezési eszköz használatában egy kissé korlátolt volt, gyakran helytelen érveket használt egy-egy vitában, a dolog körülményeiről beszélt inkább, semmint a lényegéről, és nem egyszer ismételte önmagát. Mindenesetre, amikor ilyet tett, úgy csinált, mintha eredeti gondolatokra lelt volna, amelyeket előtte még soha, senki nem érintett.

Egyáltalán, Hitler nem ismert el semmiféle intellektuális, vagy eszmei elődöt, részben azért is, mert el akarta rejteni az olvasottságában meglévő hiányosságokat. Bármiféle nézeteket vallott is Hitler, azok csak töredékeiben voltak a saját elgondolásai, nagyobb részük a legjobb esetben egybeesés volt. Tulajdonképpen azzal, hogy legalább is burkoltan megpróbálta tagadni, hogy nála nagyobb, vagy jobb gondolkodók már korábban intellektuális példákkal szolgáltak volna, nem volt tisztességes. És, ha világrendszere egy olyan konglomerátumból állt is, amelyben volt egy csipetnyi Nietzschéből, Schopenhauerből, Wagnerből, Chamberlainből, Gobineau-ból és Moeller van den Bruckból, nem beszélve Liebenfelsről, Dietrich Eckarttól, Rosenbergről és Hanfstaenglről, Hitler lett volna az utolsó, aki ezt elismeri. És valószínűleg így lehetett a könyvekkel is, amelyekről elhitette, hogy olvasta őket: ahelyett, hogy a művek mélyebb ismeretével rendelkezett volna, valószínűleg könyvszemlékre és speciális kivonatokra támaszkodott, amelyek alapján megragadta a könyv főbb pontjait és visszaböfögte azokat.

És még így is, Hitler számos érve, jöllehet tényekkel volt átszőve, csak látszólagosan volt ésszerű. Bizonyos mérlegelés után – ami, el kell ismerni, személyes megjelenése esetén nem volt könnyű – hallgatói felfedezhették, hogy egyes érvei kizárólag érzelmeken, vagy intuíción alapultak. Nem fogadta el az „entelektüel”, mint vitatkozó kritikus igazi lényegét, és nem ismerte el, hogy milyen lényeges szerepet tölt be a társadalomban. Minthogy Hitler semmit sem tudott a dialektikus folyamat mechanizmusáról, nem is érthette meg a tézis és antitézis közötti dualisztikus kapcsolatot, amelyben mindenki visszautasítja vagy elfogadja a másikat. Ennélfogva, még a vitatkozás érdekében is elfoglalt mindenféle ellentétes álláspont idegen és útálatos volt számára, a párbeszéd és a megvitatás pedig lehetetlen.

És végezetül, érdeklődése és ismeretei néhány szűk területre korlá-

tozódtak csupán, amelyeket ifjúságában és kora férfikorában választott ki: politikára, katonai taktikára, gépkocsi és tank technikára, felületesen a művészetre és építészetre, a germán mitológiára és a zenére. Amint arra Speer és Schirach utaltak Spandauban tett megjegyzésükkel, Hitler messze nem volt olyan általánosan magabiztos, mint a humanista műveltséggel rendelkező, világlátott és kultúrált burzsoázia tagjai, akik intelligensen tudtak beszélgetni szinte minden témáról, még ha, természetesen nem is nagyon elmélyülten. De mert Hitler csak részben, gyakorlatiasan és rendszertelenül, autodidakta módon volt művelt, egy bizonyos ponton túl eltasztotta magától a formálisabb, alaposabb műveltséggel rendelkezőket. A Harmadik Birodalom ezek nélkül is el tudott boldogulni, és alkalmasint meg is szabadult tőlük.⁴⁰

Hitler magán hordozta az intellektuális parvenü, a felkapaszkodott minden tipikus jegyét. Noha intézményes neveltetésben nem volt része, és érvelése gyakran volt hibás, sikeresen alkalmazta a formális ismeretek külső jegyeit a társadalmi ranglétrán való emelkedés érdekében, akár csak egy *Halbgebildeter* (félművelt). De ha ez magától értetődő volt is a társadalmi rendszer vonatkozásában, egyáltalán nem volt az, a karizmatikus modell szempontjából. E modell szerint sokkal fontosabb volt Hitlernek úgy tüntetni fel, mintha nem rendelkezne egyáltalán semmiféle intellektuális vagy ideológiai gyökérrel, mert akár csak az ismeretlen katonától, a karizmatikus vezetőtől is elvárták, hogy az igazság a maga független módján nyilvánuljon meg benne. Ez a modell magyarázza Hitler apodiktikus pózát is: hogy objektíve igaza volt-e vagy sem, az mindaddig nem számított követői előtt, amíg fenntartotta a csalhatatlanság látszatát. Az eszménynek megfelelően ezt a legnagyobb fokú szilárdsággal kellett tennie és a lehető legtöbb szakterületen. Innen adódik, hogy Hitlert minduntalan a legfelsőbb szaktekintély pózában lehetett látni, legkedvesebb szakterületein. Úgy kellett feltüntetnie, mint aki minden vállalkozásában és mindabbban, amibe beleavatkozott, a legteljesebb önbizalommal rendelkezik: az önmagával szembeni leghalványabb kétség hivei szemében a karizmatikus vezető mítoszának összeomlását jelentette volna. „Ő minden tevékenységi területen *a zseni*”, jegyzi meg a hazájából kitelepült német szociológus, Hans Gerth, Hitler karizmáját elemezvén 1940-ben, és valóban a Führer minduntalan „emberi géniusz”-ként jellemezte magát, mint azon

az 1942. január végi éjszakán is, amikor elhatározása, hogy a keleti fronton keményen tartsanak ki, ez egyszer győzelmet eredményezett számára.⁴¹

Max Weber elmélete szerint a vezető karizmája csak addig tart, ameddig önmagát, nézeteit és küldetését hitelesnek tudja beállítani követői szemében.⁴² Az magától értetődő, írta Gerth 1940-ben, „hogy a vezér talál elegendő követőt, aki hisz benne, hogy rendelkezik a karizmatikus tulajdonságokkal és aki tudomásul veszi elismerés iránti igényét.”⁴³ Mint-hogy Hitlernek állandóan szüksége volt rá, hogy egy seregnyi hű tanítvány vegye körül, akik abban a helyzetben voltak, hogy az esetleges szkeptikusokat elhallgattathatták, fokozatosan elhúzódott a józan szakemberek közeléből, akik mind tudásban, mind tapasztalatban fölötte álltak. Ha végképpen nem tudott megenni ilyen szakemberek nélkül, akkor megengedte, hogy dolgozzanak a számára, de távoltartotta magát tőlük. Egy-néhány esetben mindazonáltal nem tudta elkerülni, hogy közvetlen kapcsolatba kerüljön velük, mint például amikor személyes művészeti tanácsadójával, Dr. Hans Possével találkozott, vagy közgazdászokkal, meg katonai tervezőkkel a „Führer-konferenciák” során. Ilyenkor felkészült rá, hogy hatalmából egy kis részt átmenetileg átengedjen a szakembereknek, de kizárólag csak a megbeszélések időtartamára, és csupán akkor, ha bizalmasai közül kevesen voltak jelen.⁴⁴ Jellegzetes dolog, hogy Hitler bizalmasai közül azok, akik úgy döntöttek, hogy otthagyják őt, nemcsak egyik vagy másik terület szakértői voltak, hanem olyan személyiségek, akik formális képzettségüknél fogva haboztak nyakukba venni a hűbéri köteleket, ha azok nem szolgálták érdekeiket. Hermann Rauschning és Otto Strasser – akik mindketten magasabb képzettségű emberek voltak – származtak ebből a fajtából. Goebbels, aki majdnem hitetlen Tamássá lett 1926 elején, elvetette magától az ésszerűséget a Hitler által megkövetelt vak engedelmesség érdekében. Speer ugyanezt tette. Mindketten háttérbe szorították az érdekeiket, nehogy kockáztassák bizonytalan karizmatikus kapcsolatukat Hitlerrel. „A Führer rámutatott, hogy ő már olvasott mindezekről a kérdésekről és tanulmányozta őket”, írta Goebbels naplójában a legteljesebb szubjektív őszinteséggel még 1943-ban is. „Aligha van tény, aligha van elmélet, aligha van adat, amit ő ne tudna és ne lenne képes emlékezetből idézni. A legmélyebb elismeréssel adózom a Führer hatalmas intellektuális befogadóképességének az ismeretek minden területén.”⁴⁵

Ez a ködös eredetű, egyéni stílusú karizmatikus vezető, aki semmi-be vette a hagyományos osztályokat, és az ismeretek formális felosztását,

még a fizikai megjelenés elfogadott normáival is szembezállt. A primitív kultúrák sámánjairól tudjuk, hogy karizmatikus fellépésüknek bizonyos látható testi aberrációk is alapot szolgáltattak, mint amilyen az epilepszia vagy valamilyen szimbólikus, különleges öltözék. Minthogy Hitler nélkülözöte az előbbi vonást, jó számításal az utóbbihoz fordult, az egzotikus külső szimbolikájához. A húszas években a viharkabát, a puhakalap és a kutyakorbács voltak a védjegyei. Ezeket 1933 után, amikor mindenki uniformisba öltözött, rajta némi kitüntetéssel, ő felváltotta a náci mozgalom egyszerű barna ingével. Érmek szóba sem jöhettek, de mint a korábbi ismeretlen katona, előszeretettel viselte első világháborús kitüntéseit. Ugyanígy semmibe vette a hagyományokat és a szokásokat, nemtörődöm módon bánt az olyan felsőbb középosztálybeli megkülönböztetésekkel, mint a tiszteletbeli doktorátusok, a kormány által adományozott titulusok, beleértve a „kancellár”-t is (amelyet csak rendszerének első két évében használt), sőt, még az „elnök”-öt is. Egyszerűen és szimplán ő volt „der Führer”. S mi több, személyiségének és hivatalának e különösségét bizonyítandó, el kellett hárítsa magától a házasság gondolatát, vagy hogy dinasztiát alapítson, hogy gyerekei legyenek. Nem kockáztathatott meg egy lehetséges utódot, aki esetleg túlnő rajta vezéri tevékenységében; ez lehetett az a mélyebb ok, ami miatt a házasságot a legvégsőkig elhalasztotta, de ugyanakkor ez magyarázza meg azt is, hogy miért kerülte tudatosan, hogy utódot neveljen ki ifjabb bizalmasai közül.⁴⁶

A Führer és népe között fennálló karizmatikus kapcsolat szélesebb kereteiben olyan erők működtek, amelyek hasonlítottak azokhoz, amilyenek Hitler és bizalmasai között uralkodtak. Szoros kötelék volt Hitler és az átlag németek között, kötelék, amelyet nem is könnyű meghatározni. Elszórt visszaemlékezések és kortársak emlékei beszélnek a vezér „titokzatos hatalmáról”, amely például a szemeiből sugárzott, „nagyon nagyok és sugárzóak voltak, valami különös csillogó fénnel bennük”. „Én utáltam a politikát és nem bíztam a politikusokban”, emlékezik vissza egy egykori Hitlerjugend-lány, „de úgy gondoltam, ahogy az emberek többsége is, hogy Hitler messze felül áll az intrikákon és a hitványságokon, és bizonyára ő lesz Németország áhitott megváltója.”⁴⁷

A német nép egészen 1933-ig nem reagált Hitler mindent elsöprő karizmatikus fellépésére, — attól kezdve viszont végérvényesen szente-

sította azt. A Harmadik Birodalom kurzusa folyamán négy fő tényező szolgált az összhang biztosítékául a demagóg és a nép között.

1 Az első a rendszer korai éveiben Hitlernek, mint a német gazdasági jólét visszaállítójának és megóvójának a fellépése volt. 1933-ban a gazdaság újjáalakítására tett kifejezett ígérete, amelyet ezzel a hangzatos frázissal dobott a köztudatba: „Csak négy évet adjatok nekem!” (négyéves terv) nem volt üres dicsekedés; szemmel látható és kézzel fogható volt, hogy 1937-re az országban teljes lett a foglalkoztatottság.⁴⁸ A népesség különféle társadalmi és gazdasági csoportjainak, különösen az alsóbb osztályoknak a soraiból érkezett jelentések tanúskodtak arról, hogy milyen mértékben tekintették Hitlert logikus válasznak a munkanélküliségre, a társadalmi felfordulásra és a mindennapi fizikai szenvedésekre. Különös jelentősége volt e tekintetben az Ausztriával végrehajtott *Anschluss* hatásának 1938 tavaszán, amikor is az osztrák lakosság számszerint is jelentős része reménykedett az újabb álláslehetőségekben. Ezek a remények nagyrészt teljesültek is, és Hitler népszerűsége az újonnan létrehozott Ostmarkban ennek megfelelően emelkedett.⁴⁹

2 A német nép általános reagálása akár a jószerecséire, akár annak ellenkezőjére a háborúban, Hitler karizmatikus erejének második megméréstét szolgálta. Jellemző, hogy a németek Hitler köré tömörültek akkor is, amikor a diplomáciai és katonai sikerek miatt voltak eufóriában, és akkor is, amikor letörték voltak a válságok idején.⁵⁰ Minthogy a német nép egészében nem akarta a második világháborút, nagy volt a felindulás 1938 őszén a Szudéta-ügy idején, és 1939 nyarán és őszén ismét, amikor a konfliktus már a küszöbön állt. Az utca népe mindkét esetben hitt benne, hogy Hitler képes lesz megakadályozni a lángborulást, de amikor ő ezt elmulasztotta, az egyetlen ésszerű megoldásnak az tűnt, ha megkötözi bizalmát Hitler vezetésében.⁵¹ A Führert pozitív értelemben azonosították a Wehrmacht villámháborús fellépésével Keleten és az északnyugati hadjáratokban az első néhány hónap során még akkor is, ha nagy reményeket fűztek hozzá, hogy Angliát valamiképpen távol lehet tartani a konfliktustól, és hogy az Egyesült Államok esetleg semleges marad. „Amit katonáink most csinálnak” – írta egy német hadnagy a feleségének a dán frontról 1940 májusában – „az az emberi teljesítőképességet a végsőkig igénybe veszi, és csak olyan férfiak képesek rá, akik a legfanatikusabb hit megszállottjai. A Führer személyisége ezekben a napokban a legszebben ilyenfajta összehasonlíthatatlan hőstettekben ölt testet.”⁵²

Ettől kezdve a visszatérő katonai vereségeknek és a ritka győzel-

meknek megfelelően váltakozott a közvélemény a tökéletes bizalom és a teljes kétségbeesés között, aszerint, hogy érezték-e vagy sem Hitler fizikai vagy pszichikai jelenlétét (már amennyire a hírek ezt közvetítették). Egészen véve a katonák ugyanúgy, akár a civilek, addig maradtak hűségesek, amíg meg voltak győződve róla, hogy Hitler tudja, mit tesznek. 1944 első hónapjaiig az erőpróba főbb pontjai az alábbiak voltak: a hadászati front kiterjesztése Oroszországra, Dél-Európa és Észak-Afrika bekebelezése, a német városok angol bombázása és az ezt követő kudarc, amikor Göring a Luftwaffét megtorlásra utasította, a náci hadüzenet az Egyesült Államoknak, és végül Mussolini bukása. 1944-re a nép belefáradt a háborúba és Hitler karizmája halványodni kezdett.⁵³

3 A harmadik tényező, ami befolyásolta a köteléket a Führer és az őt követő nemzet között, a saját egészségi állapotával kapcsolatos magatartása volt, mivel a nép ezt azonosította általában is a kormányzásra való képességével. A karizmatikus modell szerint mi sem lehet rosszabb egy vezető számára, mintha az hírlik róla, hogy gyengékedik, hiszen halála katasztrófát jelentene. Ha azonban vigyáz, hogy ismételten bebizonyítsa, miszerint semmi baja nem történhet, akkor biztosítani tudja a maga számára a bizalom fennmaradását. Minthogy követőit megrémítette volna mindenféle betegségről szóló híresztelés, Hitlernek gondja volt rá, hogy olyan gyakran szóljon az országos rádióhálózaton át a néphez, amilyen gyakran csak lehet, s ez kitűnő hatással volt a köz róla alkotott képére.⁵⁴ Jóllehet az ellene elkövetett két nagyobb merénylet, akárcsak a Röhm-ügy, amelyet a közvélemény az eltávolítására irányuló kísérletnek tekintett, három, majdnem végzetessé vált kihívást jelentett Hitler karizmája ellen, valójában mégis mindegyik átmeneti győzelem lett, mert sorsához híven a Führer mindet túlélte. Ez a három esemény: az 1934. június 30-i, amikor Röhmöt, a feltételezett árulót megbüntették (hosszú kések éjszakája – ford.); az 1939. november 9-i, amikor Georg Elsernek nem sikerült dinamittal felrobbantania a müncheni sörözőt, pontosan Hitler nyilvános megjelenésének pillanatában; és az 1944. július 20-i, amikor gróf Stauffenberg elügyetlenkedte az utolsó összeesküvést – ezek nyilvánvalóan megőrizték a Hitler-bálványt, mint népének az Istentől rendelt vezérért, legalábbis egyelőre.⁵⁵

4 A negyedik és utolsó tényező, amely Hitler karizmáját fenntartotta, az egy maroknyi megátalkodott vak bizodalma volt, akik a biztos pusztulással szembenézve sem hagyták el bálványukat. 1944. végén és 1945 elején ezek a hívek újabb módszereket eszeltek ki, hogy fenntart-

hassák a legyőzhetetlen, kvázi-vallási vezető mítoszát. A propagandaminisztérium segített. Híresztelések kaptak lábra, nem is teljesen alaptalanul, titkos fegyverekről; szöbeszéd járta bizonyos stratégiai cselekről, amelyeket úgy módoltak ki, hogy látszólagos német vereséget mutassanak az ellenség becsapása végett. A kiliasztikus (ezeréves uralmat ígérő – vallástörténeti kifejezés – a ford.) Führer, aki nyájának ezerszázados Birodalmat ígért, egyszerűen nem halhat meg. „Csak a minap jelentette ki, hogy biztosak lehetünk a győzelemben” – erősítette egy nagyon fiatal katona civil menekültek előtt, valahol a bajor vidéken 1945 áprilisában – „és ő még sohasem hazudott eddig. Én hiszek Hitlerben. Hiszen Isten nem hagyja őt cserben. Én hiszek Hitlerben!”⁵⁶ Hogy ez a sajátos érzés milyen makacsul tartotta magát, azt mutatja a Hitlert körülvevő legenda hosszú élete még 1945. április 30-án bekövetkezett halála után is. 1950-ben a teljes német népességnek még 10 %-a hitt abban, hogy ő volt minden idők legnagyobb némete.⁵⁷

És mégis, Hitler látszólagosan leronthatatlan karizmatikus hatalma ellenére is, a háború utolsó egy-két évében mutatkoztak már jelei, hogy népszerűsége a német nép körében, de még közeli tanácsadói között is csökkent. Alapvető kétségek merültek fel a sztálingrádi pusztulás után, 1943 februárjában. A majdnem negyedmilliónyi férfi példa nélkül álló elvesztése sok németet olyan mélyen megrázott, hogy a rendszer bajai miatt nem lehetett már csupán a náci pártot okolni. Hitlernek, mint legfelsőbb hadúrnak és politikai vezetőnek – mint Németország megváltójának – a pozíciója lassan, de kikerülhetetlenül ingadozni kezdett. Egyéb romboló tényezők, mint amilyen az 1943. július végi hamburgi pokol volt, amelynek 30 ezer férfi, nő és gyermek esett áldozatul, még inkább aláásta a Führer tekintélyét. Azelőtt sohasem hallott Hitler-vicek általánossá váltak és in effigie nyilvánosan megégették. Méginkább hitelét veszítette, amikor 1944. június elején a Szövetségesek partra szálltak Franciaországban, és amikor végül is az oroszok hadigépezetük teljes súlyát sikerrel vetették be Németország keleti határai ellen. A porosz és sziléziai tartományok inváziója, amelynek során németek százazrei menekülésre kényszerültek, növelte a németek gyűlöletét az orosz katonák iránt. De ez a gyűlölet, amelyet a náciák szítottak, most már Hitler ellen is fordult. 1945 márciusában Goebbels pedánsan feljegyezte naplójába: „jelentős veszedés katonai vezetőségünk körül, de az utóbbi időben a Führer személye körül is.” Az évekkel később készült felmérések szerint a háború végére, úgy tűnt, a németeknek több, mint 80 %-a veszítette el hitét Hitlerben.

Sőt, bizalmas környezete már április 30-án bekövetkezett halála előtt is tökéletesen semmibe vette, s ugyanezt tette az NSDAP és a német nép; és bár halála nem rombolta le azon nyomban a Hitler-karizmát, de minden bizonnyal lerombolta annak legfontosabb elemét, a legyőzhetetlenség mítoszát.⁵⁸

Jegyzetek

Köszönettel tartozom a Guggenheim Alapítványnak (New York) és a Kanada Tanács Killam Programjának (Ottawa), hogy fedezték e cikk kutatási költségeit.

1. *William Carr*, *Hitler: A Study in Personality and Politics*. New York, 1979. vii.
2. *Alan Bullock*, *Hitler: A Study in Tyranny*. Harmondsworth, Penguin Books, 1969.; *Weinberg* áttekintése in: *The American Historical Review* 83. (1978).; Lásd *Robert G.L. Waite*: *The Psychopathic God: Adolf Hitler*. New York, 1977.; *William S. Allen* szigorú kritikája in: *Journal of Modern History* 50. (1978); *Rudolf Binion*: *Hitler among the Germans*. New York, 1976. c. könyvéről; a mű jellemzése abban kulminál, hogy „egy szinte tökéletesen szörnyű példa arra, hogyan tanítsuk meg tanítványainkat a történelmi adatok helytelen felhasználására, hogy megmutassuk nekik, mi következik abból, ha a történész hagyja, hogy a tétel eluralkodjék a tények felett”.
3. Lásd *Robert Payne*: *The Life and Death of Adolf Hitler*. New York és Washington, 1973. 93–102.; *David Irving*, *Hitler's War*. (New York, 1977.) *Werner Maser* könyve, Hitler címmel, London, 1973. nagyratörő, de sikertelen kísérlet, hogy lepipálja *Bullockot*. *Maser* legutóbbi könyve, *Adolf Hitler: Das Ende der Führer Legende* (Düsseldorf és Bécs, 1980.) korábbi nézetek megismétlését tartalmazza. A kutató számára éppen annyira használhatatlan, mint egy másik „új” életrajz, *Norman Stone* különlegesen érvelő és nem dokumentált műve, *Hitler*. London, 1980. Mint hagyományos életrajz, *Joachim C. Fest* tanulmánya, *Hitler* (New York, 1974.) sokkal mélyebb benyomást gyakorol, mégis, a téma szintetikus megközelítése miatt híjjával van az igazi eredetiségnek, és szinte semmi archív utalás sincs benne. *John Toland* terjedelmes „Adolf Hitler”-e (New York, 1976), akárcsak *Maser* korábbi életrajza, bemutat néhány új tényt, de szinte semmi mélyebb betekintést. *Sebastian Haffner* igazán gondolatgazdag tanulmánya, *Anmerkungen zu Hitler* címmel (17. kiad., München, 1978) mindazonáltal csak hüen tükrözi a jelenlegi nyugatnémet irányzatot, hogy készpénzre váltsa a „Hitler-hullámot” olyan módon, hogy szemrevaló témákat hangos fanfárszóval jelent be, amelyek mögött azonban nincs eredeti kutatás. Egynémely fent említett műre vonatkozó kritikákat lásd: *Eberhard Jäckel*: „Literaturbericht: Rückblick auf die sogenannte Hitler-Welle”. *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 28. (1977) 695–710.; *Jäckel*: *Hitler und der Mord an den europäischen Juden: Die Widerlegung einer absurden These.* *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1977. aug. 25. *Charles W. Sydnor Jr.*: „The Selling of Adolf Hitler: David Irving's Hitler's War,” *Central*

- European History*, 12. (1979 169–199.; *Martin Broszat*: „Hitler und die Genesis der 'Endlösung': Aus Anlass der Thesen von David Irving". *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 25. (1977). Lásd még: *Hermann Graml*: „Probleme einer Hitler-Biographie: Kritische Bemerkungen zu Joachim C. Fest", uo. 22. (1974 76–92); *Henryk Olszewski*: „The Historical Greatness of Hitler and his Nazi Revolution. (Critical reflections on Joachim C. Fest's Book)." *Polish Western Affairs* 15. (1974); *Hellmuth Auerbach*: „Hitlers Politische Lehrjahre und die Münchener Gesellschaft 1919–1923." *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 25. (1977). Lásd még: *Andreas Hillgruber* könyvismertését *Maser legutolsó* könyvéről, valamint Stone életrajzáról in *Historische Zeitschrift*, 234. (1982). Az alábbiakban néhányat megemlítünk a legutóbbi szimpoziumok közül, amelyeket a Hitler körüli állítások tisztázása végett szerveztek: Interdiszciplináris Szimpozium, Heidelberg, 1975 tavasza (lásd *Rhein-Neckar-Zeitung*, Heidelberg, 1975. ápr. 8.); valamint angol-német konferencia „Herrschaftstruktur und Gesellschaft des Dritten Reiches", amelynek a German Historical Institute (Német Történelmi Intézet) adott otthont Londonban, Cumberland Lodge, Windsor Great Park, 1979. máj. 9–11-ig) lásd *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1979. máj. 25.; Klaus Hildebrand, „Nationalsozialismus ohne Hitler? Das Dritte Reich als Forschungsgegenstand der Geschichtswissenschaft," (Nemzeti szocializmus Hitler nélkül? A Harmadik Birodalom mint a történettudomány kutatásának tárgya) *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 31 (1980 289–304). A legtöbb konferencia-dolgozat megjelent in: *Gerhard Hirschfeld és Lothar Kettenacker*, szerk.: *Der „Führerstaat": Mythos und Realität : Studien zur Struktur und Politik des Dritten Reiches* Stuttgart, 1981). Lásd a szerző könyvismertését erről a műről in *Journal of Modern History*, az 1983-as szám. A Münchenben az Institut für Zeitgeschichte-ben rendezett konferenciát illetően lásd *Totalitarismus und Faschismus: Eine wissenschaftliche und politische Begriffskontroverse: Kolloquium im Institut für Zeitgeschichte* am 24. November 1978. (München és Bécs, 1980). Lásd a szerző általános kritikai megjegyzéseit in „Die Sozialgeschichte und das Dritte Reich: Überlegungen zu neuen Büchern." *Archiv für Sozialgeschichte*, 22. (1982).
4. Lásd *William S. Allen*: „Hitler De-Luciferized". *The Nation*, 1977. január 22. Egy hasonlóan kritikus megjegyzésre nézve lásd *Martin Broszat*: „Soziale Motivation und Führer-Bindung des Nationalsozialismus." *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 18. (1970. 399.)
5. Lásd *Otto Strasser*: *Hitler and Ich*. Buenos Aires, 1940. 70.; *Lutz Graf Swerin von Krosigk*: *Es geschah in Deutschland: Menschenbilder unseres Jahrhunderts*. Tübingen és Stuttgart, 1951. 220–222. Lásd még *Fritz Wiedemann*: *Der Mann der Feldherr werden wollte: Erlebnisse und Erfahrungen des vorgesetzten Hitlers im 1. Weltkrieg und seines späteren persönlichen Adjutanten*. 82. Velbert és Kettwig, 1964; *Otto Dietrich*: *The Hitler I knew*. London, 1957. 5, 10.
6. *Bullock* nézeteinek kvintesszenciája a Penguin-kiadás 803–806. oldalán található.
7. *Hajo Holborn*: „Origins and Political Character of Nazi Ideology." *Political Science Quarterly*, 79. (1964 554.); *Theodor Schieder*: *Hermann Rauschings „Gespräche mit Hitler" als Geschichtsquelle*. Opladen, 1972 54–55.); *Albrecht Tyrell*: *Vom „Trommler" zum „Führer": der Wandel von Hitlers Selbstverständnis zwischen 1919 und 1924 und die Entwicklung der NSDAP*. München, 1975. 9.;

- J.P. Stern*: Hitler: The Führer and the People. Glasgow, 1975. 15.; *Joseph Noyarkay*: Charisma and Factionalism in the Nazi Party. Minneapolis, 1967. Lásd még *Dietrich Orlow* két könyvét, *The History of the Nazi Party: 1919–1933*. (Pittsburgh, 1969); és *The History of the Nazi Party: 1933–1945*. (Pittsburgh, 1973). Mindenesetre ki kell emelni, hogy *társadalmi-tudományos* nézőpontból a német-amerikai szociológus *Hans Gerth* volt az első tudós, aki 1940-ben elemezte Hitler karizmáját. Lásd cikkét, „The Nazi Party: Its Leadership and Composition,” *American Journal of Sociology*, 45. (1940. 517–541.)
8. Fest, i. m. 7.; *Karl Dietrich Bracher*: „The Role of Hitler: Perspectives of Interpretation”. in *Walter Laqueur*, szerk., *Fascism: A Reader's Guide: Analyses, Interpretations, Bibliography*. (Berkeley és Los Angeles, 1976).
9. *Auerbach*, i. m. 1.; Graml. Ezirányban említésre méltó kísérletet tett a legutóbb Angliában *Ian Kershaw*, „The Führer Image and Political Integration: The Popular Conception of Hitler in Bavaria during the Third Reich,” in *Hirschfeld* an *Kettenacker*, i. m. 133–161. Egy tipikusan keletnémet Hitler-szemléletre vonatkozóan lásd *Manfred Weissbecker*, „Zur Herausbildung des Führerkults in der NSDAP,” in *Monopole und Staat in Deutschland, 1917–1945*. Kelet-Berlin, 1966. 119–121.
10. Lásd a 63–67. dokumentumokat in *Eberhard Jäckel*, szerk., *Hitler: Sämtliche Aufzeichnungen 1905–1924*. Stuttgart, 1980. 91–95.; ezentúl csupán *Hitler: Aufzeichnungen*. Lásd még *Auerbach*, i. m. 10–11.; *Erich Czech-Jochberg*: *Wie Adolf Hitler der Führer wurde: Entstehung, Organization und Ziele der nationalsozialistischen Bewegung*. 3. kiad. Lipcse, 1933. 26.
11. Az idézetek sorrendben a következőktől származnak: *Ernst Hanfstaengl*: *Unheard Witness*. Philadelphia és New York, 1957. 34, 37, 131, 194, 234. *Gerhard Rossbach*: *Mein Weg durch die Zeit: Erinnerungen und Bekenntnisse*. Weilburg/Lahn, 1950. 215.; *Albert Speer*: *Spandau: The Secret Diaries*. New York, 1976. 92. valamint 90–91. 131. 24. dok. (1914. okt. 20.) in *Hitler Aufzeichnungen*; *Hugh R. Trevor-Roper*: *The Last Days of Hitler*. London, 1952. 183.; *Weigand von Miltenberg* (Herbert Blank), *Adolf Hitler Wilhelm III*. Berlin, 1932. 19.; *Hermann Rauschning*: *Gespräche mit Hitler*. Zürich, 1940. 18–19.; Az 1941. nov. 5-i bejegyzés in: *Adolf Hitler: Monologe in Führerhauptquartier 1941–44: Die Aufzeichnungen Heinrich Heims*. szerk: *Werner Jochmann* Hamburg, 1980. (ezen-túl *Hitler: Monologe* 130.); *Wiedemann*, i. m. 78, 210–215.; *Dietrich*, i. m. 135.; *Albert Speer*: *Inside the Third Reich*. New York, 1970. 46, 58, 93.); *Hitler aus nächster Nähe: Aufzeichnungen eines Vertrauten 1929–1932*. szerk. *Henry Ashby Turner, Jr*. Frankfurt a.M., 1978; ezentúl *Hitler aus nächster Nähe* 101–102.; *Alfred Rosenberg*: *Letzte Aufzeichnungen: Ideale und Idole der nationalsozialistischen Revolution*. Göttingen, 1955. 331–333; *Max Weinreich*: *Hitler's Professors: The Part of Scholarship in Germany's Crimes against the Jewish People*. New York, 1946. 20.; *Michael H. Kater*: *Das „Ahnenerbe“ der SS 1935 bis 1945: ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches*. Stuttgart, 1974. 51.; *Jochen von Lang*: *Der Sekretär: Martin Bormann: Der Mann, der Hitler beherrschte* (A titkár: Martin Bormann: az ember, aki uralkodott Hitleren. Stuttgart, 1977. 108.); *August Kubizek*: *The Young Hitler I Knew*. Westport, Conn., 1976 217–

- 218.; *Lothar Kettenacker*: „Sozialpsychologische Aspekte der Führer-Herrschaft.“ in *Hirschfeld an Kettenacker* i. m. 122–123.
- 12.64. dok. (1919. október 19), 124. (1920. július 27.), 458. (1923. jan. 13.), 605. (1924. febr. 26.) in *Hitler: Aufzeichnungen*.
13. *Adolf Hitler*: *Mein Kampf* szerk. John Chamberlain és mások New York, 1939. 5–6.; Rauschnig, i. m. 161–162. Lásd még *Konrad Heiden*: *A History of National Socialism*. London, 1971; 1. kiadás 1934. 54.); *Ludolf Herbst*: „Die Krise des nationalsozialistischen Regimes am Vorabend des Zweiten Weltkrieges und die forcierte Aufrüstung: Eine Kritik.“ *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 26. (1978. 380.)
14. Az idézetek sorrendben a következőkből valók: Hitler „Lieber Herr Doktor,“ München, 1921. nov. 29., 325. dok. in *Hitler: Aufzeichnungen* 525.; Hitler, 289.; *Waite*, i. m. 135–136.; Az 1946. nov. 1-i bejegyzés in *Speer, Spandau*. 15. Lásd még *Ernst Deuerlein*: „Hitlers Eintritt in die Politik und die Reichswehr.“ *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 7. 1959. 179.); *Beissner* 1928. január 19-i beszédére vonatkozó bremeni rendőri jelentés, Bréma, 1928. jan. 20., *Staatsarchiv Bremen*, 4, 65, II A 9 b; Szórálap, „Adolf Hitler und der Arbeiter,“ é.n. (1932), *Ostpreussisches Gauarchiv in Staatlichen Archivlager Göttingen* (Microfilm *Staatsarchiv Bückeburg*; ezentúl SAG); *Max Amann*: *Ein Leben für Führer und Volk*. München, é.n. 19.; *Hanns Johst* interjúja Hitlerrel 1934 januárjában, részben újranyomva in *David Schoenbaum*: *Hitler's Social Revolution: Class and Status in Nazi Germany 1933–1939*. New York, Anchor Books, 1967. 57.; *Wiedemann*, i. m. 26.; *Tyrell*, i. m. 108.
15. Lásd *Speer*, Reich, 31, 40, 42, 131.
16. Lásd *Theodor Heuss*: *Hitlers Weg: Eine Schrift aus dem Jahre 1932*. szerk.: *Eberhard Jackel* Tübingen, 1968; 1. kiadás 1932. 12.; *Louis R. Franck*: „An Economic and Social Diagnosis of National Socialism.“ in: *The Third Reich*. London, 1955. 544.; *Heinrich August Winkler*: *Mittelstand, Demokratie und Nationalsozialismus: Die politische Entwicklung von Handwerk und Kleinhandel in der Weimarer Republik*. Köln, 1972. 164.; *Tyrell*, i. m. 107. *Rudolf Vierhaus* tipológiája a „Fasiszta vezetés”-ről sem teljesen illik Hitlerre („*Fachistisches Führertum: Ein Beitrag zur Phänomenologie des europäischen Faschismus*“). *Historische Zeitschrift* 198. (1964. 630.)
17. Az 1942. aug. 21-i bejegyzés in *Hitler: Monologe* 357–358.; *Lang*, i. m. 121–122.; *Kater*: „Ahnenerbe” 70. Lásd még *Kubizek*, i. m. 283–284.; *Waite*, i. m. 129–131. Ebben az összefüggésben jelentőséggel bír, hogy Hitler – különösen 1933 után – gondosan elkerülte féltestvérét Aloist, a korábbi pincért, akinek egyik ivója volt Berlinben. Lásd *Leonard L. és Renate Heston*: *The Medical Casebook of Adolf Hitler*. London, 1979. 65.
18. Ez a klisé takarja Hitler korai beszédeit és írásait és ez így folytatódott 1933 után is. Lsd pl. 376. dok. (1922. ápr. 10.) és 605. (1924. febr. 25.) in *Hitler: Aufzeichnungen* 601, 1064. Hitler 1939. április 28-i beszéde, újranyomva in: *Max Domarus*: *Hitler: Reden und Proklamationen 1932–1945: Kommentiert von einen deutschen Zeitgenossen*. Wiesbaden, 1973. Ezt a kliséát átvették és ismételték csodálói, mint pl. in: *Grigol Robakidse*: *Adolf Hitler von einen fremden Dichter gesehen*. Jena, 1939. 10. Lásd *Anthony Nicholls*: „Hitler and the Bava-

- rian Background to National Socialism” in: *A. Nicholls és Erich Matthias*, szerk., *German Democracy and the Triumph of Hitler: Essays in Recent German History*. London, 1971. 116.; *Gerhard Schulz*, *Aufstieg des Nationalsozialismus: Krise und Revolution in Deutschland*. (Frankfurt a.M., 1975. 230.) Fest, i. m. 521.; *Fred Weinstein*: *The Dynamics of Nazism: Leadership, Ideology, and the Holocaust*. New York, 1980. xiii.
19. Lásd *Rauschnig*, i. m. 45.; Scholtz-Klink, Az NSF 1937. június havi jelentése, Berlin, 1937. július 15., Bundesarchiv, Koblenz (a továbbiakban *BA NS* 22/860.; „Stimmungsmässiger Überblick über die Gesamtpolitische Lage” (Hangulatszil-lapító áttekintés az összpolitikai helyzetről) Kreis Wiesbaden, Hessisches Hauptstaatsarchiv Wiesbaden 483/5550.; az 1938. okt. 15-i bejegyzés in: *Ulrich von Hassell*: *Vom Andern Deutschland: Aus den nachgelassenen Tagebüchern 1938–1944*. Frankfurt a.M. és Hamburg, 1964. 24.; az 1940. október 12-i bejegyzés in: *Das Politische Tagebuch Alfred Rosenbergs 1934/35 und 1939/40* szerk: *Hans-Günther Seraphim*. München, 1964. 149.; az 1942. május 19-i bejegyzés in: *Henry Picker*: *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier 1941–42*. szerk. Gerhard Ritter. Bonn, 1951. 285.; az 1942. aug. 5-i bejegyzés in: *Hitler: Monologe 326.*; Dörte Winkler: *Frauenarbeit im „Dritten Reich”* Hamburg, 1977. 120.; *Kettenacker*, i. m. 124.
20. Lásd *Hanfstaengl*, i. m. 40–44.; Hitler „Sehr geehrte Frau Vorsitzende!” (Igen tisztelt előljáró asszony!)-hoz, Landsberg, 1924. nov. 15, Hoover Instituion on War, Revolution And Peace, Stanford, NSDAP-Hauptarchiv, microfilm 13/256 újranyomtatva és lefordítva in: *Michael H. Kater*: „In Pursuit of Hitler” *Canadian Journal of History*, 16. (1981 433.); *Wiedemann*, i. m. 90.; *Frederick Oechsner*: *This is the Enemy*. Boston, 1942. 110–111.; *Albert Zoller*: *Hitler privat: Erlebnisbericht seiner Geheimsekretärin*. Düsseldorf, 1949. 14, 17, 22, 80, 103–110; *Dietrich* i. m. 135, 203–204, 216–18.; *Auerbach*, i. m. 31–34.; az 1949. május 13-i bejegyzés in: *Speer, Spandau* 130–131; Fest, i. m. 34.; *Winkler*, i. m. 117–119–120. *Georg H. Kleine* feltételezése, miszerint 1934–35-ben Hitler az arisztokrácia „vezető” szerepét forgatta volna a fejében, megalapozatlan és félrevezető („Adelsgenossenschaft und Nationalsozialismus.”) *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 26, (1978 120.) Erről az utolsó pontról lásd megjegyzéseimet in: „Die Sozialgeschichte und das Dritte Reich”
21. Az idézet A. Detigtől a polgári újságírótól származik, ahogyan az megjelent in *Deutsche Allgemeine Zeitung*, 1930. okt. 10. (idézi *Eva Pfeifer*: „Das Hitlerbild im Spiegel einiger konservativer Zeitungen in den Jahren 1929–1933.” (doktori disszertáció, Heidelbergi Egyetem, 1966. 15.) Lásd még *Hitler*, i. m. 631–632. *Speer*, Reich; 15–16.; *Michael Stephen Steinberg*, *Sabers and Brownshirts: The German Students’ Path to National Socialism, 1918–1935*. Chicago és London, 1977. 167.); *Hanfstaengl*, i. m. 40–44. *Strasser*, i. m. 14, 20.; *Auerbach*, i. m. 31, 34.; *Adolf Hitler*, *Der Weg zum Wiederaufstieg*. München, 1927. újranyomtatva in: *Henry Ashby Turner, Jr.*: *Faschismus und Kapitalismus in Deutschland. Studien zum Verhältnis zwischen Nationalsozialismus und Wirtschaft*. Göttingen, 1972.; *H.A. Turner, Jr.*: „Hitlers Einstellung zu Wirtschaft und Gesellschaft vor 1933.” *Geschichte und Gesellschaft* 2. (1976. 96.); *Hermann Glaser*: *Eros in der Politik: Eine sozialpathologische Untersuchung*. Köln, 1967. 90. Fest, 300–301.

22. Lásd *Hitler: Mein Kampf* 612, 641–642.; *Hanfstaengl*, i. m. 43–44.; *Rauschnig*, i. m. 190. Zoller, i. m. 138.; az 1942. aug. 5-i bejegyzés in *Hitler: Monologe* 328.; Schoenbaum, i. m. 18, 19, 65.; *Fest*, i. m. 473–474. 668–669. *Turner*, „Einstellung” 96.; *Lang*, i. m. 203.
23. Az idézet *Hanfstaengtől* való, i. m. 128–129. Lásd még Hitler megjegyzéseit, ahogy azok feljegyezve vannak in: *Hitler aus nächster Nähe*, 13. dok. (1930. aug.) in: *Ilse Maurer és Udo Wengst* szerk. *Staat und NSDAP 1930–1932: Quellen zur Äre Brüning*. Düsseldorf 1977. 133. *Jay W. Baird*: *The Mythical World of Nazi War Propaganda 1939–1945*. Minneapolis, 1974. 124. *Fest*, i. m. 70.; ellentmond Wiedemann-nak i. m. 20–30., aki úgy emlékezik, hogy a „változás” az 1938-as Blomberg-Fritsch válság után következett. Lásd még *Rosenberg*, i. m. 332.; az 1942. máj. 14-i bejegyzés in: *Picker*, i. m. 332–334.; *Rudolf-Christoph Freiherr von Gersdorff*: *Soldat im Untergang*. Frankfurt a.M. 1977. 66.; Én nemigen tartom hitelt érdemlőnek Kubizek elméletét; ő idézi, hogy Hitler első titkos szerelmével, Stephanie-val kapcsolatban a tiszték féltékenysége mutatkozott volna meg Linzben. Hitler háborús feljegyzéseire és arra a csodálatra, amellyel ő feljebbvalóira tekintett a harctéren lásd a 21–56. dokumentumokat in *Hitler: Aufzeichnungen*. 55–86.
24. Lásd *Kleine*, i. m. 138. Lásd még *Rauschnig*, i. m. 44–45.; Az 1943. máj. 9-i bejegyzés in: *The Goebbels Diaries*. szerk.: *Louis P. Lochner* London, 1948. 284.; *Speer, Reich* 54–55.; *Nicolaus von Below*: *Als Hitlers Adjutant 1937–45*. Mainz, 1980. 147, 237, 287.; *Walter Struve*: *Elites against Democracy: Leadership Ideal Ideals in Bourgeois Political Thought in Germany, 1890–1933*. Princeton, 1973. 442.; *Wiedemann*, i. m. 96–97, 198–200; én megkérdőjelezem, hogy vajon, mint ahogy Kubizek állítja, Hitler gyűlölete az arisztokráciával szemben a bécsi időszakból származik-e.
25. Az idézet egy különlenyomatból való, Lammers a Legfelsőbb Birodalmi Hatósághoz, é.n. (Berlin), 1941. jan. 16., Geheimes Staatsarchiv, München (a továbbiakban GSM). Lásd még *Hitler: Mein Kampf* 617.; *Rolf Eilers*: *Die nationalsozialistische Schulpolitik: Eine Studie zur Funktion der Erziehung im totalitären Staat*. Köln és Opladen, 1963. 106.; *Michael H. Kater*: „Hitlerjugend und Schule im Dritten Reich”. *Historische Zeitschrift*, 228. (1979. 579–580.); *Hanfstaengl*, i. m.: 185.; *Rauschnig*, i. m. 27, 52.; *Dietrich*, i. m.: 152–143.; *Holborn*, i. m.: 547.; *Fest*, i. m. 133. *A Menschenführung* kifejezést részletesebben megmagyarázza *M.H. Kater*: *The Nazi Party: A Social Profile of Members and Leaders, 1919–1945*. Cambridge, Mass, 1983.
26. *Hanfstaengl*, i. m. 141.; *Rauschnig*, i. m. 26, 44–46.; *Strasser*, i. m. 67.
27. *Hitler: Mein Kampf* 58.; uő, *Weg*; 7. dok. in: *Jeremy Noakes and Geoffrey Pridham*, szerk. *Documents of Nazism, 1919–1945* (London, 1974); az 1942. március 1-i bejegyzés in: *Hitler: Monologe* 310.; *Strasser*, i. m. 67.; *Krosigk*, i. m. 222.; *Rosenberg*, i. m. 320.; *The Infancy of Nazism: The Memoirs of Ex-Gauleiter Albert Krebs 1923–1933*. szerk.: *William S. Allen* New York, 1976; a továbbiakban *Krebs, Infancy* 160.; *Tyrell*, i. m. 109.; *Stern*, i. m. 112.; *Hans Mommsen*: „Hitlers Stellung im nationalsozialistischen Herrschaftssystem.” in: *Hirschfeld and Kettenacker*, i. m. 66. Lásd még *Max Weber*: *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. szerk. *Guenther Roth és Claus Wittich* New York, 1968. 1:241.

28. Lásd *Kubizek*: Heiden, i. m. 58.; *Fest*, i. m. 63.; *Toland*, i. m. 19–20, 50.
29. A költemény, amelyet Hitler negyvenedik születésnapja tiszteletére publikáltak 1929. ápr. 20-án, paradigmikus rajongóinak imádatát illetően:
Te vagy Wieland, a kovács! Te Siegfried maga vagy!
A te szavad kard és a pöröly ereje,
Amelyből a forrongó napokban
A *Nép* és a *Haza* szent szeretetének lángja
kapta a gyújtó szikrát ezernyi szívben,
hogy újra lángoljanak.
- Hitler reakcióját olvashatjuk in: Bormann a párttestvérekhez. München, 1929. máj. 11., Niedersächsisches Hauptstaatsarchiv, Hannover. Az idézet az 1926. ápr. 19-i bejegyzés in: *Das Tagebuch von Joseph Goebbels 1925/26.* szerk: *Helmut Heiber*, 2. kiad. Stuttgart, 1961. Lásd még *Auerbach*, i. m. 29.; *Tyrell*, i. m. 71–72, 109, 157, 162, 173.; *Fest*, i. m.: 221–237.; *Karl Dietrich Bracher*: *The German Dictatorship: The Origins, Structure and Effects of National Socialism.* New York és Washington, 1972. 91–102.; *Wolfgang Horn*: *Führerideologie und Parteioorganisation in der NSDAP (1919–1933).* Düsseldorf, 1972. 49.; *Toland*, i. m. 210.; *Hitler aus nächster Nähe* 462.; *Nyomarkay*, i. m. 4–5.; *Vierhaus*, i. m. 629.;
30. Hitler döntéseire tipikus példák vannak in *Wiedemann*, i. m. 222–224.; és *Dietrich*, i. m. 139–140.; Lásd még *Below*, i. m. 32–33.
31. Az 1938. szept. 26-i bejegyzés in: *Heeresadjutant bei Hitler 1938–1943: Aufzeichnungen des Majors Engel.* szerk: *Hildegard von Kotze*. Stuttgart, 1974. 39.; Az 1940. dec. 20-i bejegyzés in: *Kriegspropaganda 1939–1941: Geheime Ministerkonferenzen in Reichspropagandaministerium.* szerk: *Willi A. Boelcke*. Stuttgart, 1966. 592.
32. „Öreg harcos” (*Alter Kämpfer*) volt minden náci bajtárs, aki 1933. január 30. előtt lépett be a pártba. Akiknek a száma a legkisebb volt a pártban (1925-től), azoknak volt a legnagyobb megbecsülésük a párton belül. Lásd *Kater*: *The Nazi Party*. 8. fej. 11–13, 41.
33. *Weber*, i. m. 3:1119.
34. Egy néprajzi analógiára vonatkozóan (amely a 19. század végére érvényes), lásd *Weilhelm Emil Mühlmann*: *Chiliasmus und Nativismus: Studien zur Psychologie, Soziologie und Historischen Kasuistik der Umsturzbewegungen.* Berlin, 1964. 52.: Egy amerikai indián varázsló „doktrinájának” bukását azzal a váddal igazolta, „hogy a parancsait nem teljesítették.” A Róhm-ügyre nézve lásd *Erwein von Aretin*: *Krone und Ketten: Erinnerung eines bayerischen Edelmannes.* szerk.: *Karl Buchheim* és *Karl Otmar von Aretin*. München, 1955. 365–366.; *Hermann Rauschnig*: *Die Revolution des Nihilismus: Kulisse und Wirklichkeit im Dritten Reich.* 4. kiad. Zürich és New York, 1938. 365–366.; *Mommsen*, i. m. 68.; *Kater*, *The Nazi Party*. 9. fejezet. Hitlerről, O. Strasserről és Hessről lásd *Kubizek*, i. m. 263–266. (Hitler akkor hagyta ott *Kubizeket* Bécsben, amikor a helyzet kezdett elmégesedni); *Toland*, i. m. 239–241. Hitler ragaszkodását a régi pártbeli bajtársaihoz dokumentálják az 1942. január 25-i, 1943. május 8-i, 1943. november 9-i és 10-i bejegyzések in *Goebbels Diaries* 14, 200–201, 276–77, 411, 414.; az 1941. május 18-i bejegyzés in: *Hassell*, i. m. 184.; *Express* levél, „Anweisung

- Schwarz 21/39 an sämtliche Gauschatzmeister." München, 1939. április 13., BA, NS; 26/2256; *Rosenberg*, i. m. 327.; *Below*, i. m. 10.; *Peter Hüttenberger*: Die Gauleiter: Studie zum Wandel des Machtgefüges in der NSDAP. Stuttgart, 1978. 165.; *Udo Kissenkoetter*: Gregor Strasser und die NSDAP. Stuttgart, 1978. 165.; A megoldás esztétését lásd in: *Trevor-Roper* (a német nép tévedésére vonatkozó utalást lásd az 54–55. oldalakon); Az 1952. november 20-i bejegyzés in: *Speer, Spandau* 212. uő Reich 239. *Zoller*, i. m. 24–26.; *Krosigk*, i. m. 221.; *Henriette von Schirach*: The Price of Glory. London, 1960. 72. Orlov: The History of the Nazi Party: 1933–1945. *Fest*, i. m. 660, 668–69, 677.; Ennek a bizonyítéknak a fényében nyilvánvaló, hogy mind Speer, mind Hitler szárnysegédje valószínűleg túlértékeli ügyeiket, amikor arról számolnak be, hogy Hitlernek az Öreg Harcosok fogadásánál mutatott lelkesedése a második világháború kezdete után egyre halványult (lásd az 1954. jan. 4-i bejegyzést in *Speer, Spandau* 238.; uő, *Reich* 44–45.; *Below*, i. m. 135).
35. *Theodor Geiger*: Die soziale Schichtung des deutschen Volkes: Soziographischer Versuch auf Statistischer Grundlage. Stuttgart, 1967; 1 kiad. 1932. 77–105.; *Renate Mayntz*: „Begriff und empirische Erfassung des Sozialen Status in der heutigen Soziologie.” *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 10. 1958. 67–68. *Karl Martin Bolte*: Deutsche Gesellschaft im Wandel. Opladen, 1966. 17.
36. Az idézet *Hestontól* való, i. m. 31. *Kubizek* megállapítása Hitlerről ez „olyan szokatlanul intelligens” 244. Az állítólagos linzi és bécsi felolvasáson, lásd uő 54–55, 140, 157, 182–184, 212.; és a valószínű minősítések in: *Waite*, i. m. 69–62.; lásd még *Hitler*: Mein Kampf 289, 313, 369. 420.; *Zoller*, i. m. 36.; *Dietrich*, i. m. 150.; az 1942. február 17-i bejegyzés in *Hitler: Monologe* 281.; *Holborn*, i. m. 550.; *Wilfried Daim*: Der Mann, der Hitler die Ideen gab: von den religiösen Verirrungen eines Sektierers zum Rassenwahn des Diktators. München, 1958.; *Hitler aus nächster Nähe* 100.; *André Banuls*: „Das völkische Blatt 'Der Scherer': Ein Beitrag zu Hitlers Schulzeit.” *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 18. (1970); *Fest* i. m. 69, 200–201.; *Toland*, i. m. 63.
37. Az idézetek *Rosenbergtől* valók, i. m. 317, 324.; az 1957. jún. 20-i bejegyzés in: *Speer, Spandau* 313. Lásd még *Aretin*, i. m. 235.; *Hitler aus nächste Nähe*. 100.; *Wiedemann*, i. m. 142.; *Miltenberg*, i. m. 11.; *Zoller*, i. m. 49–50.
38. Az idézetek egymást követően a következőkből valók: *Heiden*, i. m. 60.; és *Alan S. Milward*: The German Economy at War. London, 1965. 17.; Lásd még *Peter Krüger*: „Zu Hitlers 'nationalsozialistischen Wirtschaftserkenntnissen'. *Geschichte und Gesellschaft*, 6. (1980); *John D. Heyl*: „Hitler's Economic Thought: A Reappraisal,” (Hitler gazdasági gondolkodása: Egy újraértékelés) *Central European History*, 6. (1973. 83–96.); *Rosenberg*, i. m. 325.; *Miltenberg*, i. m. 11.
39. E tekintetben úgy találtam, hogy teljes egyetértésben vagyok *Eberhard Jäckel* kiváló elemzésével, *Hitler's „Weltanschauung”*: A Blueprint for Power. Middletown, Conn., 1972. és kritikusan állók *M. Broszat* nézetével szemben, hogy Hitler „A Világszemlélet felett állt”.
40. Lásd *Strasser*, i. m. 59.; *Rosenberg*, i. m. 317. 324.; *Wiedemann*, i. m. 76.; *Holborn*, i. m. 550.; *Nicholls*, i. m. 116.; *Jäckel*: *Hitler's „Weltanschauung”* 39–40.; *Fest*, i. m. 37.; *Schulz*, i. m. 215.; az 1960. máj. 6-i bejegyzés in: *Speer, Spandau*

- 347–348.; *George L. Mosse*: The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich. New York, 1975. 190.; *Zoller*, i. m. 41. 45.; *Mommson*, i. m. 59.; *Heston*, i. m. 43–44.; Hitler a saját különleges olvasási, tanulási és tudatosítási módját éppen ellenkezőképpen írja le a német *Bildungsbürger*éhez képest a *Mein Kampf*ban. Lásd még *Kubizek*, i. m. 184.; *Waite*, i. m. 60–63, 90–123.
43. Az idézetek sorban a következőkből valók: *Gerth*, i. m. 519.; az 1942. febr. 26 és 27-i bejegyzés in *Hitler: Monologe*. 300. Hitler mindentudó magatartására példákat és a vele kapcsolatos észrevételeket lásd *Hanfstaengl*, i. m. 134.; *Rauschning*: Revolution 424.; Tatsachen und Lügen um Hitler (*Kampfschrift* (Vitairat) 9. köt., 2. kiad. é.n. (1932), *Broschürenreihe der Reichspropagandaleitung der N.S.D.A.P.*), SAG, SF 6826 GA/981 *Wiedemann*, i. m. 60–61.; *Hans Bernhard Brause*: Die Führungsordnung des deutschen Volkes: Grundlegung einer Führungsordnung des deutschen Volkes: Grundlegung einer Führungslehre. Hamburg, 1940. 143. *Gersdorff*, i. m. 110.; *Fest*, i. m. 660.; *Milward*, i. m. 17–18.
42. *Weber*, i. m. 1112–14.
43. *Gerth*, i. m. 519. lásd még *Vierhaus*, i. m. 629.
44. Lásd *Speer*, *Reich* 129, 179.; *Wiedemann*, i. m. 76–77.; *Tyrell*, i. m. 61.; *Milward*, i. m. 17–18.
45. Az 1943. máj. 12-i bejegyzés in *Goebbels Diaries*. Dr. Otto Dietrich birodalmi sajtófőnök hasonló hangnemben fejezte ki magát, amint azt Baird elmondja 97. Lásd még Rosenberget, aki utal a hű társra Jodl generálisra; Heiden utal a kétkedő von Lossow generálisra 71. Lásd mindenekelőtt az 1945. márc. 16-i bejegyzést in: *Joseph Goebbels: Tagebücher 1945: Die letzte Aufzeichnungen*. Hamburg, 1977. 273.
46. Lásd *Weber*, i. m. 1112–13.; *Wilhelm Emil Mühlmann*: Homo creator: Abhandlungen zur Soziologie, Anthropologie und Ethnologie. Wiesbaden, 1962. 48–49.; *Mühlmann*: Chiliasmus 46, 95, 197, 210.; *Mircea Eliade*: Shamanism: Archaic Techniques of Ecstasy. New York, 1964. 25–26. 145–65.; *Wiedemann* szerint Hitler csak a nagyon távoli jövőben gondolkodott utódjáról, i. m. 88.; Lásd még *Zoller*, i. m. 204–205.; *Helmut Mehringer*: Die NSDAP als politische Ausleseorganisation. München, 1938. 97.; az 1941. okt. 21 és 22-i bejegyzés, valamint az 1942. jan. 25 és 26-i bejegyzés in: *Hitler: Monologe* 99. 229–231.; *Gerth* i. m. 522. *Vierhaus*, i. m. 628.; *Schoenbaum*, i. m. 58.; *Fest*, i. m. 521, 728.
47. Az első idézet *Louis Hagentől* való, *Follow My Leader*. London, 1951. A második idézet *Ilse McKee-től* való, *Tomorrow the World*. London, 1960. Lásd még *Krosigk*, i. m. 219.; és *Melita Maschmann*: Account Rendered: A Dossier of my Former Self. London, 1965. 89, 102.
48. Lásd *Alfred-Ingemar Berndt*, szerk., *Gebt mir vier Jahre zeit! Dokumente zum ersten Vierjahresplan des Führers*. München, 1937.
49. *Ortsgruppenbetriebswart*, *Situation Report*. Königsberg, 1933. július 14.; „Bericht von der augenblicklichen Stimmung in der Königsberger Arbeiterschaft,” *Bevölkerung im besonderen in der Königsberger Arbeiterschaft*”, Königsberg, 1933. július 18.; *Tiedemann*: „Stimmungsbericht der Ortsgruppe Tragheim.” é.n. (1933 nyár), SAG, SF 6817, GA/17; *Knolle*: „Aufzeichnung über die Besprechung im Reichsarbeitsministerium”. 1937. márc. 5., 54. dok. in: *Timothy*

- W. Mason*: Arbeiterklasse und Volksgemeinschaft: Dokumente und Materialien zur deutschen Arbeiterpolitik 1936–1939. Opladen, 1975. 444.; *Gerhard Botz*: Wien vom „Anschluss“ zum Krieg: Nationalsozialistische Machtübernahme und politisch-soziale Umgestaltung am Beispiel der Stadt Wien 1938/39. Bécs és München, 1978. 295–302.; *Karl Stadler*: Österreich 1938–1939: Im Spiegel der NS-Akten. Bécs és München, 1966. 55–56. Lásd még *Toland*, i. m. 45.
50. „A hős vagy a varázsló karizmája nyomban hatni kezd, míhelyt egy különleges esemény adódik... különösen egy katonai fenyegetés esetén” (*Weber*, i. m. 3:1134.)
51. Lásd a kivonatot az (ebermannstadti) csendőr járőrszolgálat havi jelentéséből, 1938. szept. 29., in: *Martin Broszat* és mások, szerk., Bayern in der NS-Zeit: Soziale Lage und politisches Verhalten der Bevölkerung im Spiegel vertraulicher Berichte. München és Bécs, 1977. 122.; A miniszterelnök a bajor belügyminiszterhez, Speyer, 1939. július 9.; „Monatsbericht (Lagebericht) des Regierungspräsidenten.” Augsburg, 1939. szept. 8., GSM, RE 297/2. A háború kitörésének a német népre gyakorolt hatásáról lásd *Wiedemann*, i. m. 176.; *Kater*, The Nazi Party 6. fejezet; és a táblázatot in *Anna J. és Richard L. Merritt*, szerk.; Public Opinion in Occupied Germany: The OMGUS Surveys, 1945–1949. Urbana, Illinois (USA) 1970. 30.
52. O.R.-tól L.R.-nak, é.n. (Dánia), 1940. máj. 20., Staatsarchiv Ludwigsburg, PL. 509. 1/8. Lásd még Kivonatok az 1940. július 22. szept. 30., 1941. febr. 28-i SD jelentésekből in: *Hein Boberach*, szerk., Meldungen aus dem Reich: Auswahl aus den geheimen Lageberichten des Sicherheitsdienstes der SS 1939–1944. Neuwied és Berlin, 1965. 85, 101, 146.;
53. Kivonatok a következő SD jelentésekből: 1941. márc. 31., július 24., okt. 6., dec. 15, 1942. február 2., ápr. 27., 1943. júli. 29., és szept. 13. in: *Boberach*, i. m. 129, 166, 181, 198, 216, 257, 428.; az 1941. szeptemberi bejegyzés in: *Hassell*, i. m. 202.; *Mühdorf* államtanácsos a miniszterelnökhöz, München, 1943. április 2 és 1943. nov. 30., Staatsarchiv, München (a továbbiakban SAM), LRA 135116.; SD jelentés 1943. nov. 11., BA, R 58/190; A miniszterelnök havi jelentése, 1944. febr. 10. Regensburg, BA, *Schumacher*/483.
54. Lásd a kivonatok a következő SD jelentésekből: 1940. máj. 14., nov. 28., 1943. ápr. 19., nov. 11. in: *Boberach* i. m.: 66, 116, 384, 442.; az 1943. márc. 19-i bejegyzés in: Goebbels Diaries 239.; A miniszterelnök havi jelentése, Regensburg, 1944. dec. 11., BA, *Schumacher* 483. Lásd még *Heston*, i. m. 29–30.
55. Lásd az 1. és 11. dokumentumokat (1934. aug. 4.) in: *Robert Thévoz* és mások, szerk. Pommern 1934/35 im Spiegel von Gestapo-Lageberichten und Sachakten (Quellen). Köln és Berlin, 1974. 32, 1533.; Deutschland-Berichte der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands (Sopade). 1. köt. (1934) Salzhauseen és Frankfurt a.M., 1980. 471.; Kivonat az 1939. nov. 10-i SD jelentéséből, in: *Boberach*, i. m. 135, 185, 589, 664, 669, 670. Dokumentumok (1939. nov., 1944. júli/aug.) in: *Broszat* és mások, i. m.: 135, 185, 589, 664, 669, 670; A miniszterelnök havi jelentése, Regensburg, 1944. szept. 9., BA, *Schumacher*/483.; Lásd még *Lothar Gruchmann*, szerk. Autobiographie eines Attentäters: Johann Georg Elser: Aussage zum Sprengstoffanschlag im Bürgerbräukeller. München am 8. November, 1939. Stuttgart, 1970.; és *Hans Mommsen*: „Politische Perspektiven des aktiven

- Widerstands gegen Hitler." in: *Hans Jürgen Schultz*, szerk., *Der zwanzigste Juli: Alternative zu Hitler?* Stuttgart és Berlin, 1974. 26.
56. A katona vallomása megtalálható in Victor Klemperer, *LTI (Kelet-Berlin, 1949)*. Lásd még az 1945. márc. 11-i bejegyzést in Goebbels, i. m.; *Speer*, Reich 446.; *Heinz Bardua*, Stuttgart im Luftkrieg 1939–1945: Mit Dokumentenanhang und 67 Abbildungen (Stuttgart a légiharcban 1939–1945: Dokumentum mellékletekkel és 67 képpel) (Stuttgart, é.n.) *Dietrich*, i. m.; *Kater*, „Ahnenerbe”. 219–220.
57. Ez a százalékarány egy a *Der Tagesspiegel*-ben újranyomatott áttekintés eredménye, Berlin, 1975. máj. 10. Lásd még *Saul K. Padover*: *Experiment in Germany: The Story of an American Intelligence Officer* New York, 1946. 207.; *Henry V. Dicks*: *Licensed Mass Murder: Socio-Psychological Study of some SS Killers*. Sussex, 1972. 72.;
58. Az idézet az 1945. márc. 3-i bejegyzésből való in: *Goebbels*, i. m. 87. Lásd még *Weber*, i. m. 3:1114.; Kivonatok az 1943. ápr. 5. és júl. 8-i SD jelentésekből, in: *Boberach*, i. m. 382.; Dokumentumok 417 (1943–1944) in *Broszat* és mások, i. m. 181, 578–579, 640, 643.; *Fräulein H.S.*: Ismeretlenhez írott levele, (München) é.n. (1943), SAM, NSDAP 11; A miniszterelnök havi jelentése, Regensburg, 1943. ápr. 11., BA, *Schumacher*/483.; az 1943. jún. 17-i SD jelentés, BA R 58/185; Hannsen a birodalmi igazságügyminiszterhez, Berlin, 1944. január 27., BA, R 22/3356; Percek Friedrichs beszédéből a vezéri főhadiszálláson, 1944. márc. 23., BA, *Schumacher*/368. *Sarah Mabel Collins*: *The Alien Years: The Autobiography of an English Woman in Germany and Austria: 1938–1946*. London 1949. 148.; *Hüttenberger*, i. m. 161.; *Merritt*, i. m. 105. A Hitler személyiségében bekövetkezett változást Sztálingrád idejében orvosi szempontból megfigyelve in: *Heston*, i. m. 40–41, 46–47, 136–140.; Lásd még *Zoller*, i. m. 146–53.; és *Below*, i. m. 402.